

Η επιστροφή του φαντάσματος (Σημειώσεις πάνω στην τρέχουσα συζήτηση για τον κομμουνισμό)

Εισαγωγή

Η επιστροφή της συζήτησης για τον κομμουνισμό από το 2009 και μετά¹ συμπίπτει με την καμπή στην παγκόσμια οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Από τη μια, έχουμε τη δομική καπιταλιστική κρίση που διαπερνά τους δύο βασικούς πυλώνες της τρέχουσας αστικής στρατηγικής: τη νεοφιλελεύθερη διαχείριση και τη χρηματοοικονομοποίηση της οικονομίας. Από την άλλη, διαπιστώνουμε μια διαφορετική ποιότητα στην κοινωνική διεκδίκηση, με προεξαγγελία τον ελληνικό Δεκέμβριο του 2008 και κορύφωση την εκπληκτική παγκόσμια ακολουθία κοινωνικών και πολιτικών εξεγέρσεων στην περίοδο 2011-2012: από την Αραβική Άνοιξη στους Ισπανούς Αγανακτισμένους, στην παρατεταμένη ελληνική λαϊκή εξέγερση της διετίας 2010-12, στο κίνημα Occupy. Μοιάζει να κλείνει ένας προηγούμενος ιστορικός κύκλος υποχώρησης του εργατικού κινήματος και συντριβής του επαναστατικού και κομμουνιστικού κινήματος. Ξεκινώντας από την επιστροφή των αντικαπιταλιστικών αναφορών στα κινήματα κατά της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης αλλά και στους εργατικούς αγώνες μετά το 1995 (με συμβολική εκκίνηση τον μεγάλο γαλλικό εργατικό ξεσηκωμό), το ερώτημα όχι απλώς οικοδόμησης της αντίστασης αλλά και διεκδίκησης μιας εναλλακτικής κοινωνικής πολιτικής οργάνωσης απέκτησε επικαιρότητα. Η επιστροφή της απωθημένης έννοιας του κομμουνισμού στη διεθνή ριζοσπαστική συζήτηση συμπυκνώνει μια ελπιδοφόρα μετατόπιση του θεωρητικού τόνου αλλά και την αναμέτρηση με μεγάλες προκλήσεις. Ιδίως στην ελληνική κοινωνία, όπου η κοινωνική και πολιτική σύγκρουση έχει φτάσει στο όριο μιας οργανικής σχεδόν κρίσης της αστικής ηγεμονίας (όπως αποτυπώθηκε στην κλίμακα των κινητοποιήσεων και στον βαθμό απομάκρυνσης των υποτελών τάξεων από τα παραδοσιακά κόμματα εξουσίας) και όπου το ερώτημα της εξουσίας τίθεται, για πρώτη φορά μετά από πολύ καιρό, με πραγματικούς όρους

* Ο Παναγιώτης Σωτήρης είναι πανεπιστημιακός (Πανεπιστήμιο Αιγαίου).

διεκδίκησης από τις λαϊκές δυνάμεις, τέτοια θεωρητικά ερωτήματα αποκτούν ξεχωριστή πολιτική επικαιρότητα.

1. Το τοπίο της συζήτησης για τον κομμουνισμό σήμερα

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να εξετάσουμε ορισμένες από τις χαρακτηριστικές πλευρές αυτής της συζήτησης.

1.1 Νέγκρι και Χαρντ: οντολογία της βιοπολιτικής παραγωγής και κομμουνισμός

Το έργο του Μάικλ Χαρντ και του Τόνι Νέγκρι υπήρξε από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 η πιο χαρακτηριστική απόπειρα να εξαχθεί το αίτημα της χειραφέτησης και του κομμουνισμού από μια ορισμένη *οντολογία* του σύγχρονου καπιταλισμού.² Γι' αυτούς το κοινό (common) του κομμουνισμού δεν είναι πολιτικό ζητούμενο, ούτε ρυθμιστικό ιδεώδες, αλλά καταστατική πλευρά της τρέχουσας κοινωνικής πραγματικότητας, που την ορίζουν ως μια «βιοπολιτική» παραγωγή που στηρίζεται στην καθολική υπαγωγή των τεχνικών, διανοητικών, συναισθηματικών δεξιοτήτων του *πλήθους* στο κεφάλαιο.

Η αρχική διαίσθηση του εργατισμού ότι η εργατική αντίσταση αποτελεί τον μηχανισμό εξέλιξης της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, ενεργοποιώντας την απαίτηση για αναδιαρθρώσεις που αυξάνουν την παραγωγικότητα,³ στον Νέγκρι μετασχηματίζεται στη θέση, ήδη από το σχήμα του «κοινωνικού εργάτη» και της αυτοαξιοποίησης στη δεκαετία του 1970,⁴ ότι η οντολογία της εργασίας δεν είναι μονοσήμαντα το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού ελέγχου, αλλά η πραγμάτωση ταυτόχρονα της δυναμικότητας της εργασίας προς τη χειραφέτηση και η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Στο σχήμα του Νέγκρι κάθε διαδικασία πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο έχει ως αφετηρία την αναμέτρηση όχι μόνο με την εργατική αντίσταση, αλλά και με τις μορφές ενός ενεργού κομμουνισμού της εργασίας. Ήδη από τη δεκαετία του 1990, ο Νέγκρι περιγράφει τις καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις και την ελαστικότητα και κινητικότητα της εργασίας, όχι ως επιθετικές κινήσεις των δυνάμεων του κεφαλαίου για την αποδιάρθρωση της εργατικής συλλογικότητας, αλλά ως απόπειρες του κεφαλαίου να ενσωματώσει τη χειραφετητική νομαδικότητα του βιοπολιτικού πλήθους.⁵

Αυτό προκύπτει και από το πώς οι Νέγκρι και Χαρντ χειρίζονται την έννοια του *πλήθους*. Στον Χομπς και τον Σπινόζα παραπέμπει στο σύνολο των κοινωνικών στρωμάτων που αποτελούν το υλικό υπόβαθρο των αναδυόμενων αστικών κοινωνιών και που η συμπεριφορά του καθορίζει τις πολιτικές μορφές (αυτό

που συμπυκνώνει ο Σπινόζα όταν υποστηρίζει ότι η δύναμη [potentia] του πλήθους είναι η βάση των πολιτικών μορφών⁶). Στους Νέγκρι και Χαρντ αντικαθιστά την έννοια της εργατικής τάξης. Η βιοπολιτική παραγωγή μέσα στην «Αυτοκρατορία», το αναγκαστικά παγκοσμιοποιημένο σύγχρονο πλέγμα οικονομικών και πολιτικών σχέσεων συνεπάγεται για τους Νέγκρι και Χαρντ μια εκμετάλλευση του συνόλου των παραγωγικών, νοητικών και συναισθηματικών πλευρών του σύγχρονου πλήθους που δεν μπορεί να περιοριστεί στα όρια της παραδοσιακής εργατικής τάξης. Η βιοπολιτική παραγωγή στηρίζεται σε πηγές κοινωνικού πλούτου, σε συλλογικές δεξιότητες και σε συλλογικές συναισθηματικές δραστηριότητες που εκ φύσεως είναι «κοινές»,⁷ στα «φαντάσματα του κοινού (common)»⁸ σε όλες τις μορφές σύγχρονης συνεργατικής παραγωγής. Αυτό εξηγεί την προσπάθεια του κεφαλαίου για τις νέες περιφράξεις και την κυριαρχία της χρηματοοικονομοποίησης ως μόνου τρόπου συντονισμού της βιοπολιτικής παραγωγής, αλλά και εξηγεί γιατί η μορφή της καπιταλιστικής κυριαρχίας εμποδίζει την ανάπτυξη των βιοπολιτικών παραγωγικών δυνάμεων. Οι Χαρντ και Νέγκρι υποστηρίζουν ότι ένα σύνολο μεταρρυθμίσεων που περιλαμβάνουν την εξασφάλιση της επιβίωσης της βιοπολιτικής εργατικής δύναμης, την πρόσβαση στην εκπαίδευση, την ελεύθερη πρόσβαση σε λογισμικό, επιστήμη και πολιτισμό, την ενίσχυση της έρευνας, την ελεύθερη κίνηση μέσα από ένα καθεστώς ανοιχτής ιδιότητας του πολίτη, την ελεύθερη οργάνωση του χρόνου εργασίας, αποτελούν ταυτόχρονα μεταβατικά αιτήματα για την κοινωνική χειραφέτηση αλλά και τον μόνο τρόπο για να αντιμετωπιστεί η τρέχουσα καπιταλιστική κρίση.⁹

Συνολικά, έχουμε μια οντολογική θεμελίωση του αιτήματος του κομμουνισμού ως μιας πολιτικής του κοινού που αναδύεται μέσα στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή. Σε αυτό υπήρξε αντιπαράθεση με τον Αλαίν Μπαντιού, καθώς ο Νέγκρι τον κατηγορήσε ότι δεν έχει μια θεωρία για τη μορφή του σύγχρονου καπιταλισμού και επέμεινε ότι *χωρίς ιστορική οντολογία δεν υπάρχει κομμουνισμός*.¹⁰

Ωστόσο, το τρίτο μέρος της Τριλογίας, η *Κοινοπολιτεία*, αποτυπώνει μια πιο ευθεία αναμέτρηση με το ερώτημα της πολιτικής οργάνωσης, σε ένα διάλογο με τον Γκράμισι –που απέχει πολύ από ό,τι μας έχει συνηθίσει ο Νέγκρι– για το πώς θα γίνει «Ηγεμόνας το πλήθος»:

«Η δημιουργία του πλήθους και η σύνθεση και εδραίωση των ικανοτήτων του για δημοκρατική απόφαση μέσα σε επαναστατικούς θεσμούς είναι ακριβώς εκείνο το είδος της παραγωγής υποκειμενικότητας που ο Γκράμισι θεωρεί αναγκαία για μια ενεργητική παρά παθητική επανάσταση. Μια τέτοια επιστροφή στον λενινιστή Γκράμισι στο βιοπολιτικό πεδίο μάς επιτρέπει να ενώσουμε τα διαφορετικά νήματα της σκέψης του. Δεν έχουμε

να αντιμετωπίσουμε μια επιλογή ανάμεσα σε εξέγερση ή θεσμικό αγώνα ή ανάμεσα σε ενεργητική και παθητική επανάσταση. Αντίθετα, η επανάσταση πρέπει να είναι ταυτόχρονα εξέγερση και θεσμός, μετασχηματισμός των δομών και των υπερδομών. Αυτός είναι ο δρόμος για να «γίνει Ηγεμόνας» το πλήθος». ¹¹

Γι' αυτό οι Χαρντ και Νέγκρι στρέφονται προς τη μορφή της πολιτικής οργάνωσης και την ικανότητα να κυβερνηθεί η επανάσταση. ¹² Στην πρόσφατη κοινή τους Διακήρυξη αποτιμούν τις μεγάλες κινητοποιήσεις από τη Βόρεια Αφρική μέχρι την Πλατεία Συντάγματος και προσπαθούν να δουν πώς μπορούμε να συνδυάσουμε τον εξεγερσιακό τόνο, την εξέγερση των ανθρώπων των κοινωνιών, με τη θεσμοθέτηση μιας διαφορετικής μορφής δημοκρατίας. ¹³ Αυτή η μορφή πολιτικής οργάνωσης για τον Νέγκρι πρέπει να πάρει τη μορφή μιας «νέας συντακτικής διαδικασίας» που θα «μετασχηματίσει τη συνταγματική τάξη και το κοινωνικό πεδίο», ¹⁴ και θα στηρίζεται σε μια ανανεωμένη φεντεραλιστική δημοκρατία με βάση τις συνελεύσεις, μια εκτελεστική εξουσία που να αναλαμβάνει τον κοινωνικό σχεδιασμό, μια διαφορετική λειτουργία της δικαστικής εξουσίας και κατοχυρωμένα δικαιώματα στα κοινά, την ισότιμη διανομή του πλούτου και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Ο κομμουνισμός και πάλι ορίζεται ως ενυπάρχουσα δυνατότητα μέσα στις ίδιες τις αντιστάσεις του σύγχρονου πλήθους:

«Το πλήθος είναι μια ολότητα επιθυμιών και διαδρομών αντίστασης, αγώνα και συντακτικής εξουσίας. Προσθέτουμε, επίσης, ότι είναι μια ολότητα αποτελούμενη από θεσμούς. Ο κομμουνισμός είναι δυνατός επειδή ήδη υπάρχει σε αυτήν τη μετάβαση, όχι ως ένα τέλος αλλά ως μία συνθήκη. Είναι η ανάπτυξη των ενικοτήτων, ο πειραματισμός αυτής της κατασκευής και –μέσα στο συνεχές κύμα των σχέσεων εξουσίας– είναι ένταση, τάση και μεταμόρφωση». ¹⁵

1.2 Ο Αλαίν Μπαντιού και η πίστη στην ιδέα του κομμουνισμού

Αν στην περίπτωση των Νέγκρι και Χαρντ έχουμε τη συνάρτηση ιστορικής οντολογίας και κομμουνιστικής προοπτικής, στην περίπτωση του Μπαντιού το σχήμα της κομμουνιστικής υπόθεσης και της κομμουνιστικής Ιδέας δείχνει να κινείται στην αντίθετη κατεύθυνση, έστω και εάν η προσπάθεια μιας ιδιότυπης οντολογίας (ή αντι-οντολογίας) γύρω από την έννοια του συμβάντος αναμετρίοταν με την (α)δυνατότητα της επαναστατικής ρήξης ως του κατεξοχόν *συμβάντος*. Η διαδρομή από τη *Θεωρία του Υποκειμένου* το 1982 ¹⁶ στο *Είναι και το Συμβάν* ¹⁷ το 1988 και τις *Λογικές των Κόσμων* το 2006 ¹⁸ είναι και μια προσπάθεια αναμέ-

τηρησης με την ήττα της επαναστατικής δυναμικής των δεκαετιών του 1960 και του 1970, όπως συμπεκνώθηκαν στο ευρωπαϊκό 1968 και την Πολιτιστική Επανάσταση. Στον Μπαντιού, σε αντίθεση τόσο με τον κλασικό μαρξισμό όσο και με τοποθετήσεις όπως των Νέγκρι και Χαρντ, το συμβάν, ως μετωνυμία της επαναστατικής ρήξης, δεν προκύπτει μέσα από τα όρια μιας δοσμένης κατάστασης ως νομοτέλεια ή ενυπάρχουσα δυνατότητα, ούτε ως εξωτερική παρέμβαση, αλλά ως η ριζική πρωτοτυπία και ενδεχομενικότητα που με την εμφάνισή της αλλάζει ριζικά τους όρους της κατάστασης. Αντίστοιχα, για τον Μπαντιού η αλήθεια δεν είναι υποκειμενική τοποθέτηση ούτε αντιστοιχία ανάμεσα στη νόηση και την πραγματικότητα, αλλά ενεργή δυνατότητα ή εξαίρεση του ίδιου του συμβαντικού χώρου. Η στράτευση δεν στηρίζεται τόσο στη γνώση της κατάστασης και του συσχετισμού δύναμης και τον εντοπισμό δυνατοτήτων ρήξης και παρέμβασης, όσο στην *πίστη* (fidelité) στη δυνατότητα των συμβάντων. Γι' αυτό ο Μπαντιού αρνείται να δει την πολιτικοοικονομική ανάλυση ως προϋπόθεση της πολιτικής παρέμβασης.¹⁹

Για μεγάλο διάστημα αυτή η τοποθέτηση οριζόταν αρνητικά, ως επιμονή ότι παραδοσιακές μορφές θεμελίωσης της επαναστατικής πολιτικής δράσης δεν έχουν πια νόημα. Αυτό όριζε μια πολιτική σε απόσταση από το Κράτος,²⁰ που εξειδικεύτηκε στην άρνηση παραδοσιακών μορφών εκλογικής ή συνδικαλιστικής πολιτικής και την ενασχόληση με εκείνη την κοινωνική κατηγορία που φαντάζει ως πιο καταπιεσμένη και αποστερημένη, τους μετανάστες χωρίς χαρτιά. Ο Μπαντιού έδειχνε να πιστεύει ότι κάθε προσπάθεια κοινωνικού μετασχηματισμού έχει να διαλέξει τον δρόμο είτε των «επαναστατών του κράτους» που θα είναι εγκλωβισμένοι στη διαλεκτική του τρόμου και της ισότητας,²¹ είτε των τοπικών και αναγκαστικά επιμέρους αγώνων σε απόσταση από το κράτος.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000, ο Μπαντιού διατύπωσε το σχήμα για την Ιδέα του Κομμουνισμού. Στηρίζεται στη θέση που έχει υποστηρίξει από τη δεκαετία του 1970, ότι υπάρχει ένα σύνολο από *κομμουνιστικές σταθερές* που διακρίνουμε σε όλες τις παραλλαγές εξεγέρσεων με αιτήματα χειραφέτησης και ισότητας.²² Ο κομμουνισμός αποσυνδέεται από τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού και πολιτικού ανταγωνισμού στην καπιταλιστική κοινωνία και γίνεται ένας υπερϊστορικός εξισωτικός και αντικρατικός οραματισμός, ένα καθολικό στοιχείο όλων των μορφών πάλης των υποτελών. «Από τον Σπάρτακο στον Μάο [...] και από τις δημοκρατικές εξεγέρσεις μέχρι την Παγκόσμια δεκαετία του 1966-1976, το ερώτημα είναι και ήταν με αυτή την έννοια ο κομμουνισμός».²³ Ο Μπαντιού διαχωρίζεται από κάθε θεώρηση που θα αναζητούσε στην εξέλιξη του σύγχρονου καπιταλισμού την ενισχυμένη δυνατότητα του κομμουνισμού, και επιμένει ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός παραμένει ένας κλασικός καπιταλισμός όπως λίγο πολύ αυτός που περιέγραψε ο Μαρξ.²⁴ Επιπλέον, μέχρι

τον κύκλο των μεγάλων λαϊκών εξεγέρσεων το 2011, η εκτίμηση της συγκυρίας ήταν αρνητική: «οι επαναστάτες είναι απομονωμένοι και ελάχιστα οργανωμένοι, εκτεταμένοι τομείς της λαϊκής νεολαίας έχουν κατακλυστεί από μηδενιστική απόγνωση, η πλειονότητα των διανοουμένων είναι δουλοπρεπής».²⁵ Ακόμη και στο δεύτερο συνέδριο για τον κομμουνισμό επιμένει ότι η έννοια της επανάστασης «έχει καταστεί σκοτεινή».²⁶

Παρότι ο Μπαντιού επιμένει ότι η Ιδέα του Κομμουνισμού δεν είναι μια καπιτανική κανονιστική ρυθμιστική ιδέα²⁷ αλλά αποτελεί την «αφηρημένη ολοποίηση των τριών πρωταρχικών στοιχείων: μιας διαδικασίας αλήθειας, μιας ιστορικής ένταξης και μιας ατομικής υποκειμενοποίησης»,²⁸ δεν απέχει από το αίτημα μιας προσήλωσης σε ένα ιδανικό. Στο Δεύτερο Μανιφέστο για τη Φιλοσοφία²⁹ η ιδέα ορίζεται ως η ενσωμάτωση ενός ατόμου σε μια διαδικασία αλήθειας που αντιπροσωπεύει τη θέση της υποκειμενικής πίστης, επιτρέποντας σε ένα άτομο να κατανοεί ότι η συμμετοχή του σε μια ενική πολιτική διαδικασία μπορεί να είναι μια ιστορική απόφαση. Άλλωστε, στην αρχική διατύπωση του σχήματος για την Ιδέα του Κομμουνισμού το 2009, το αίτημα δεν ήταν να νικήσει η κομμουνιστική ιδέα, αλλά «να δώσουμε στην κομμουνιστική υπόθεση μια ισχυρή υποκειμενική ύπαρξη».³⁰ Αυτό συνδυάζει τον εγκλωβισμό σε μια σύλληψη του κομμουνισμού ως διανοητικής στράτευσης και προσήλωσης σε ιδεώδες και την απαισιόδοξη σύλληψη της συγκυρίας, που διαγράφει το μεγαλύτερο μέρος των κινήματων της τελευταίας εικοσαετίας.

Μια σχετική μετατόπιση εμφανίζεται στον τρόπο που ο Μπαντιού αντιμετωπίζει τον τρέχοντα κύκλο εξεγέρσεων. Θεωρεί ότι εκπροσωπούν ένα ιδιότυπο ξύπνημα της ιστορίας, καθώς «ξεσηκώθηκε το μη υπαρκτό»,³¹ αυτό που δεν αναγνωριζόταν αλλά αποτελούσε μια ριζική ενδεχομενικότητα. Για τον Μπαντιού η εκρηκτική εισβολή μιας συλλογικής βούλησης στην εξέγερση (στέκεται κυρίως στις Αραβικές εξεγέρσεις) δεν αποτελεί έκφραση μιας «δημοκρατίας» αλλά μιας λαϊκής δικτατορίας, και ορίζει την «ανάδυση μιας αλήθειας».³² Ακόμη και αυτό που ονομάζει ιστορική εξέγερση –όπως στην Αίγυπτο και την πλατεία Ταχρίρ– ορίζεται ως προ-πολιτικό και απαιτεί να συνδεθεί με την Ιδέα. Το ζήτημα της οργάνωσης βρίσκεται «στην τομή ανάμεσα σε μια Ιδέα και ένα συμβάν»³³ και παράγει την ανάλογη φιγούρα στρατευμένου αγωνιστή. Μια πολιτική οργάνωση είναι «το Υποκείμενο μιας πειθαρχίας του συμβάντος, μια τάξη στην υπηρεσία της αταξίας, η μόνιμη φρουρά μιας εξαίρεσης».³⁴ Μόνο που αυτή η μορφή οργάνωσης δεν μπορεί να πάρει τη μορφή του κόμματος. Άλλωστε, για τον Μπαντιού το υποκείμενο μιας εξέγερσης δεν είναι ποτέ μια κοινωνική τάξη οριζόμενη «κοινωνιολογικά», αλλά οι μάζες. Ωστόσο, το αίτημα μιας απόστασης από το κράτος παραμένει ενεργό και η δυναμική της εξέγερσης ορίζεται όχι στο προγραμματικό περιεχόμενο ούτε στη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσί-

ας, αλλά στην εκρηκτική πίεση προς το κράτος να ικανοποιήσει αιτήματα, έτσι ώστε έστω και προσωρινά να κυριαρχήσει μια πολιτική αλήθεια. Άλλωστε, για τον Μπαντιού η εικόνα του εξεγερμένων που καταλαμβάνουν μια πλατεία ορίζει την πραγματική εμφάνιση του μαζών: *«Αυτό που φτάνει στην πλατεία είναι μια πραγματική παρουσίαση, η κατάφαση αυτού που υπάρχει – αυτού που χωρίς προϋποθέσεις, δικτατορικά διακηρύσσει αυτό που υπάρχει και πρέπει να υπάρχει – είναι οι άνθρωποι που ζουν εκεί και δρουν από κοινού, όποιο όνομα και εάν τους δίνει το κράτος»*.³⁵

Γι' αυτό αναφέρεται θετικά στο κομμουνιστικό κίνημα, αλλά σε αντιδιαστολή με τη μορφή κόμμα. Το κίνημα κομμουνισμός ή ο κομμουνισμός ως κίνημα αποτελεί για τον Μπαντιού αυτό που αναδεικνύεται στις σημερινές εξεγέρσεις μέσα από τις πλατείες, μέσα από τις συνελεύσεις, την άρνηση συμμετοχής σε εκλογές, τη συστηματική πίεση προς το κράτος να ικανοποιήσει συγκεκριμένα αιτήματα, χωρίς να μετασχηματίζεται στη διεκδίκηση διαχείρισης της κρατικής λειτουργίας. Ο κομμουνισμός περιορίζεται στη συμπύκνωση των συλλογικών εξεγερσιακών πρακτικών: *«“Κομμουνισμός” σημαίνει εδώ τη δημιουργία από κοινού ενός συλλογικού πεπρωμένου»*.³⁶ Γι' αυτό ο Μπαντιού περιμένει εχθρικό σε κάθε εκλογική πολιτική παρέμβαση.³⁷

Ενώ ο Μπαντιού εντοπίζει την ιδιαίτερη ποιότητα των λαϊκών εξεγέρσεων, το ερώτημα μιας διαδικασίας ριζικού πολιτικού και κοινωνικού μετασχηματισμού παραμένει μετέωρο και η κλίμακα της ιστορικής τομής περιορίζεται στα μεταρρυθμιστικά αποτελέσματα της δράσης του λαϊκού παράγοντα και όχι σε μια διαδικασία ανατροπής της οποίας θα ηγηθεί το λαϊκό κίνημα. Η υποτίμηση της μορφής κόμμα και του ερωτήματος του μετασχηματισμού του κράτους ορίζουν τα όρια της τοποθέτησής του. Το ίδιο ισχύει για τον θεωρησιακό χαρακτήρα των τοποθετήσεών του, τη διεκδίκηση καθεστώτος «πλατωνικής ιδέας». Η αφηρημένη και υπερχρονική *ιδέα του κομμουνισμού* που εγγράφεται στις λαϊκές εξεγέρσεις, εντοπίζει το εξισωτικό ίχνος στη δράση των υποτελών τάξεων σε κάθε ιστορικό τρόπο παραγωγής αλλά δεν εκφράζει τη συνθετότητα ενός *πολιτικού σχεδίου* για τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

1.3 Σλαβόι Ζίζεκ: από την επανάληψη του Λένιν στην ιδέα του κομμουνισμού

Στην περίπτωση του Σλαβόι Ζίζεκ έχουμε να κάνουμε με μια θεωρητική παρέμβαση που παρότι δεν διεκδίκησε το χαρακτήρα μιας συνολικής προγραμματικής τοποθέτησης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη θεωρητική μεταστροφή που οδήγησε στην τρέχουσα συζήτηση για τον κομμουνισμό. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, υπήρξε από τους πρώτους δημοφιλείς θεωρητικούς που υπερασπίστηκαν μια ριζοσπαστική αντικαπιταλιστική τοποθέτηση. Σε πείσμα των θεωρητι-

κών συρμών, στη δεκαετία του 2000 ο Ζίζεκ θα στραφεί στην υπεράσπιση του Λένιν ως του επαναστάτη που ήταν έτοιμος να εκμεταλλευθεί τη «στιγμή», να μη διστάσει να καταφύγει στην επαναστατική τρομοκρατία, να αναμετρηθεί με τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κρατικής εξουσίας.³⁸ Παρότι παρέπεμπε σε μια λακανική αναζήτηση της αυθεντικής πράξης (act)³⁹ και σε μια ντεσιζιονιστική αντίληψη της επαναστατικής στρατηγικής, ως έμφαση στην απόφαση που εγκαινιάζει μια καινούρια πολιτική ακολουθία, στοιχείο για το οποίο δέχτηκε κριτική,⁴⁰ εντούτοις αποτελούσε μια καλοδεχούμενη ρήξη με τη μεταμοντέρνα Αριστερά της ανεκτικότητας, της πολλαπλότητας των αντιθέσεων και της άρνησης του συνολικού μετασχηματισμού. Αυτό φάνηκε στην αποτίμηση του σταλινικού φαινομένου από τον Ζίζεκ, που αποφεύγει τη ρητορική του ολοκληρωτισμού, επιμένοντας στον διαχωρισμό ανάμεσα σε ναζισμό και σταλινισμό και στη διακριτότητα ενός αιτήματος κοινωνικής χειραφέτησης, ακόμη και στην πιο αυταρχική παρεκτροπή του.⁴¹

Πρόσφατα, ο Ζίζεκ παρεμβαίνει στη συζήτηση για την επιστροφή του κομμουνισμού, διαλεγόμενος με τοποθετήσεις όπως του Μπαντιού ή των Νέγκρι και Χαρντ, έστω και εάν δεν μοιράζεται τον ηθικό-προστακτικό χαρακτήρα της «ιδέας του κομμουνισμού» του πρώτου αλλά ούτε την αισιόδοξη οντολογία του πλήθους των δεύτερων.⁴² Για τον Ζίζεκ η δυνατότητα του κομμουνισμού προκύπτει από τέσσερις κρίσιμους ανταγωνισμούς: τον κίνδυνο της οικολογικής καταστροφής, την αντίφαση ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία και την πνευματική παραγωγή, την αντίφαση ανάμεσα στις επιστημονικές εξελίξεις και τις κοινωνικοηθικές επιπτώσεις τους και τις νέες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού. Ειδικά ο τελευταίος ανταγωνισμός δικαιολογεί την επίκληση του κομμουνισμού, καθώς αποτυπώνει τη μαρξιστική θέση ότι υπάρχουν κοινωνικά στρώματα που, επειδή δεν έχουν θέση στην κοινωνική ιεραρχία και υφίστανται συνθήκη ριζικής αποστέρησης, εκπροσωπούν το αίτημα της χειραφέτησης και του κομμουνισμού.⁴³ Απέναντι στο ενδεχόμενο η επαναστατική στιγμή να εκφυλιστεί, όπως στην περίπτωση του Ναπολέοντα, του Στάλιν ή του Ντεγκ Ξιαοπίνγκ, η θέση του Ζίζεκ είναι να επιμείνουμε στην επανάληψη του επαναστατικού διαβήματος, μέχρις ότου αυτό καταστεί νικηφόρο.⁴⁴ Σε ρήξη με έναν εύκολο αντικρατισμό, μας καλεί να ξανασυζητήσουμε την έννοια της δικτατορίας του προλεταριάτου ως της κρατικής μορφής που διεκδικεί να είναι ένα «μη κράτος» ο μετασχηματισμός των κρατικών μηχανισμών.⁴⁵ Επιμένει ότι απαιτείται μια ενότητα των διαφορετικών τμημάτων της σύγχρονης εργατικής τάξης: των πεφωτισμένων διανοητικά εργαζομένων, με όλες τις προκαταλήψεις που έχουν απέναντι στην παραδοσιακή εργατική τάξη, της παραδοσιακής εργατικής τάξης, με τον λαϊκισμό που τη διακατέχει, και των σύγχρονων στρωμάτων αποκλεισμένων.⁴⁶

Ωστόσο δεν αποφεύγει τελικά να δει τον κομμουνισμό ως ρυθμιστική ιδέα.⁴⁷ Ο κομμουνισμός, ακόμη και εάν δεν μπορεί να οριστεί ως ηθική προσταγή, είναι αποτέλεσμα μιας καντιανής δημόσιας χρήσης του λόγου⁴⁸ και αντιπαράθεται στον κίνδυνο ολοκληρωτικής οικολογικής καταστροφής εξαιτίας της ανεξέλεγκτης λογικής του καπιταλιστικού κέρδους. Ο κομμουνισμός προκύπτει ως αίτημα του λόγου απέναντι σε ένα καθολικό πρόβλημα, εξού και η επιλογή του Ζίτσεκ να τον χαρακτηρίσει, με εγγελιανούς όρους, ως ένα συγκεκριμένο καθολικό. Αυτή η ταύτιση του κομμουνισμού και ενός καθολικού ηθικού αιτήματος οδηγεί τον Ζίτσεκ σε μια λογική πλήρους άρνησης κάθε πολιτικής επικέντρωσης στο εθνικό κράτος και στην έμφαση ότι απέναντι στην τρέχουσα κρίση της ευρωπαϊκής ενοποίησης η απάντηση δεν μπορεί να είναι η αναδίπλωση στο εθνικό κράτος.⁴⁹

1.4 Ο Ζακ Ρανσιέρ και ο κομμουνισμός της ριζικής ισότητας

Στην περίπτωση του Ζακ Ρανσιέρ, η παρέμβαση στη συζήτηση για τον κομμουνισμό⁵⁰ προκύπτει μέσα από την προηγούμενη απομάκρυνσή του από την αλτσερική εκδοχή του μαρξισμού,⁵¹ την αναμέτρησή του με τον πλούτο των προλεταριακών πρακτικών, ακόμη και στην «ουτοπική» τους διάσταση,⁵² την προβολή ενός ριζικού εξισωτισμού –συμπεριλαμβανομένου και του διανοητικού εξισωτισμού– ως αφετηριακού,⁵³ την αντίληψη της πολιτικής ως εγγενώς συγκρουσιακής⁵⁴ και της δημοκρατίας ως της εισβολής στο πολιτικό προσκήνιο όσων δεν προσμετρώνται στην κοινωνική διάταξη και αποτελούν το μέρος εκείνο που δεν είναι μέρος κανενός.⁵⁵ Για τον Ρανσιέρ η κομμουνιστική υπόθεση έχει νόημα μόνο εάν τη στηρίξουμε σε ένα αίτημα χειραφέτησης εξισωτικό, σε αντιδιαστολή με την παραδοχή ανισότητας στην οποία στηρίχτηκε το ιστορικό κομμουνιστικό κίνημα και η οποία είχε ως αφετηρία την έλλειψη εμπιστοσύνης στην υποτιθέμενη «ανικανότητα» των ίδιων των προλετάριων.⁵⁶ Ο Ρανσιέρ μάς καλεί να εγκαταλείψουμε κάθε αναφορά σε μια κλασική μαρξιστική διατύπωση περί πρωτοπορίας, να αρνηθούμε κάθε σχήμα που βλέπει τον κομμουνισμό να αναδύεται μέσα από τον καπιταλισμό, ή τον ορίζει απλώς ως υπονόμηση ή σαμποτάζ της καπιταλιστικής παραγωγικής μηχανής, και να δούμε τον κομμουνισμό στη ριζική εξισωτική αυθορμησία της συλλογικής ευφυΐας και του πειραματισμού των άμεσων παραγωγών.

«Η χειραφέτηση δεν μπορεί να είναι ούτε η πραγμάτωση μιας ιστορικής αναγκαιότητας ούτε η ηρωική αντιστροφή αυτής της αναγκαιότητας. [...] Η μόνη κληρονομιά του κομμουνισμού που πρέπει να εξετάσουμε είναι η πολλαπλότητα των μορφών του πειραματισμού της ικανότητας οποιουδήποτε, χτες και σήμερα. Η μόνη δυνατή μορφή κομμουνιστικής ευφυΐας

είναι η συλλογική ευφυΐα που φτιάχνεται σε αυτούς τους πειραματισμούς. [...] Το μέλλον της χειραφέτησης μπορεί μόνο να σημαίνει την αυτόνομη ανάπτυξη του χώρου του κοινού που δημιουργείται από τον ελεύθερο συνεταιρισμό των γυναικών και των ανδρών που εφαρμόζουν την εξισωτική αρχή».⁵⁷

1.5 Ο κομμουνισμός του αριστερού χαϊντεγκεριανισμού

Ως προς τους θεωρητικούς που προέρχονται από το ευρύτερο ρεύμα ενός δυναμει «αριστερού χαϊντεγκεριανισμού»,⁵⁸ δύο παρεμβάσεις ξεχωρίζουν στην πρόσφατη συζήτηση. Η μία είναι αυτή του Jean-Luc Nancy. Στη παρέμβασή του στο συνέδριο του Λονδίνου το 2009, ο Nancy υπερασπίστηκε τον κομμουνισμό υποστηρίζοντας ότι το είναι «είναι μαζί με» (*Mitsein*, being-with) αφορά την ουσία των ατόμων,⁵⁹ ακολουθώντας την ανάλυσή του, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, πάνω στον κομμουνισμό ως προσδιορισμό για κάτι που ακόμη δεν έχει έρθει και μπορεί να οριστεί γύρω από την έννοια του «κοινού» και του «είναι από κοινού», δίνοντας μια υπαρκσιακή οντολογική διάσταση στο ερώτημα μιας «κοινότητας».⁶⁰ Το κοινό παρουσιάζεται ως η βάση για ένα άνοιγμα χώρων, πρακτικών και ιστορικών δυνατοτήτων, που δύσκολα μπορούμε να προσδιορίσουμε πλήρως εκ των προτέρων:

«Κοινό είναι η κατάλληλη λέξη για το ίδιο του είναι, εάν το είναι σημαίνει οντολογικά είναι “από κοινού”. [...] [Το] “κοινό” δεν έχει τίποτα να κάνει με μια “ιδιότητα του κοινού” που θα ήταν ένα κατηγορημα ή μια ιδιότητα των όντων. “Κοινό” σημαίνει το άνοιγμα του χώρου ανάμεσα στα όντα (τα πράγματα) και την αόριστη, ίσως και άπειρη, δυνατότητα που αυτός ο χώρος ανοίγει, ανοίγει εκ νέου, αλλάζει και τροποποιεί. [...] Το κοινό σημαίνει χώρο, άνοιγμα χώρου, απόσταση και εγγύτητα, διαχωρισμό και συνάντηση. Όμως, αυτό το “νόημα” δεν είναι ένα νόημα. Ανοίγει ακριβώς πέρα από κάθε νόημα. Σε αυτό τον βαθμό, επιτρέπεται να πούμε ότι ο “κομμουνισμός” δεν έχει κανένα νόημα, πηγαίνει πέρα από το νόημα: εδώ όπου είμαστε».⁶¹

Για τον Gianni Vattimo⁶² ο Χάιντεγκερ διατύπωσε μια κριτική της δυτικής μεταφυσικής, διαμορφώνοντας μια αναγκαία *ερμηνευτική* παράδοση. Το αίτημα του κομμουνισμού δεν προκύπτει από μια ιστορική μεταφυσική (που οδήγησε στην τραγωδία του «υπαρκτού σοσιαλισμού») αλλά από τη συγκεκριμένη δράση κινημάτων, κομμάτων και κυβερνήσεων που αντιπαλεύουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Για τον Vattimo ο κομμουνισμός δεν είναι το αποτέλεσμα μιας απόλυτης αλήθειας που γίνεται πράξη, αλλά η άρνηση της ύπαρξης απόλυτων

αληθειών και η αναζήτηση μιας κοινωνίας διαλογικής, χωρίς καταπίεση. Αυτό σημαίνει έναν «αδύναμο» κομμουνισμό που δεν ηγείται της ιστορικής διαλεκτικής, που αρνείται την καθολική οργάνωση της κοινωνίας, αλλά δοκιμάζει, σε μια σχέση θεωρίας και πράξης, να πραγματώσει βήμα βήμα ένα όραμα ισότητας αλλά και «αποανάπτυξης» με σκοπό τη σωτηρία του ανθρώπινου είδους. Γι' αυτό στρέφεται προς τα πειράματα αριστερής διακυβέρνησης στη Λατινική Αμερική, θεωρώντας ότι προσφέρουν όχι μόνο αντιστάσεις απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό, αλλά και παραδείγματα αποκέντρωσης, εναλλακτικής διεθνοποίησης. Παρά τα όρια μιας τέτοιας τοποθέτησης και τα ερωτήματα που αφήνει αναπάντητα, εντούτοις έχει το ενδιαφέρον της επίκλησης μιας «αποδομητικής παράδοσης» για την τεκμηρίωση του αιτήματος του κομμουνισμού, και υπενθυμίζει τον ανοιχτό, διαλογικό και καθόλου «νομοτελειακό» τρόπο με τον οποίο πρέπει να στοχαζόμαστε την κομμουνιστική στρατηγική.

1.6 Οι μαρξιστικές απαντήσεις

Απέναντι στις παρεμβάσεις που σχολιάσαμε μέχρι τώρα, έχει ενδιαφέρον να δούμε και ορισμένες από τις παρεμβάσεις που διεκδίκησαν τη συνέχεια με τον κλασικό μαρξισμό. Ο Ντανιέλ Μπενσαϊντ, αφού υπενθύμισε τη διαδρομή της έννοιας του κομμουνισμού στο έργο του Μαρξ αλλά και το φορτίο που προσέθεσε η ιστορία των καθεστώτων που ακόμη και σήμερα (Κίνα) διεκδικούν αυτό τον προσδιορισμό, επιμένει ότι παραμένει ο πιο εκρηκτικός προγραμματικά τρόπος να περιγραφεί η εναλλακτική απάντηση στον καπιταλισμό γιατί επικαλείται «*το κοινό του μοιράσματος και της ισότητας, την από κοινού άσκηση της εξουσίας, την αλληλεγγύη που αντιπαρατίθεται στον εγωιστικό υπολογισμό και τον γενικευμένο ανταγωνισμό, την υπεράσπιση των κοινών αγαθών της ανθρωπότητας*».⁶³ Ο κομμουνισμός είναι ακόμη «*το όνομα ενός άλλου κριτηρίου του πλούτου, μιας οικολογικής ανάπτυξης ποιοτικά διαφορετικής από τον ποσοτικό δρόμο για τη μεγέθυνση*»⁶⁴, εκπροσωπώντας τον «*έλεγχο της πολιτικής δημοκρατίας πάνω στην οικονομία, το πρωτείο του κοινού αγαθού απέναντι στο εγωιστικό συμφέρον, του δημόσιου χώρου πάνω στον ιδιωτικό*»,⁶⁵ ορίζοντας μια κατάσταση ατομικής ανάπτυξης και χειραφέτησης που «*δεν πρέπει να ταυτίσουμε ούτε με τις οφθαλμαπάτες ενός ατομικισμού χωρίς ατομικότητα που υποτάσσεται στον διαφημιστικό κομπορροισμό, ούτε με τον χοντροκομμένο εξισωτισμό ενός σοσιαλισμού του στρατώνα*».⁶⁶ Γι' αυτό και ο κομμουνισμός είναι τελικά μια στρατηγική ρυθμιστική υπόθεση:

Ο κομμουνισμός δεν είναι μια καθαρή ιδέα ούτε ένα δογματικό μοντέλο της κοινωνίας. Δεν είναι το όνομα ενός κρατικού καθεστώτος ούτε αυτό ενός νέου τρόπου παραγωγής. Είναι το όνομα του κινήματος που, σε δι-

άρχεια, ξεπερνά/καταργεί την κατεστημένη τάξη. Όμως, είναι ακόμη ο σκοπός που καθώς αναδύεται από αυτό το κίνημα, το καθοδηγεί και επιτρέπει, στη συνάντηση με πολιτικές δίχως αρχές, των δράσεων χωρίς συνέχεια, των αυτοσχεδιασμών από μέρα σε μέρα, να καθορίζει αυτό που το φέρνει κοντά στον σκοπό και αυτό που το απομακρύνει.⁶⁷

Από την άλλη, ο Άλεξ Καλλίνικος διαφωνεί με την τάση να θεωρείται υπερϊστορικό το αίτημα του κομμουνισμού σε όλους τους αγώνες για δικαιώματα και ισότητα, και επιμένει να επικεντρωθούμε στο πεδίο του καπιταλισμού: *«Είναι οι καταστατικές αδικίες οι αταξίες αυτού του οικονομικού συστήματος, καθώς και ο τρόπος που τις διέγινωσε ο Μαρξ, που ορίζουν τον κομμουνισμό στη σύγχρονη μορφή του»*.⁶⁸ Θεωρεί ότι η μεγάλη ισχύς του προσδιορισμού του κομμουνισμού από τον Μαρξ ήταν ο τρόπος που εντόπιζε τον κομμουνισμό ως τάση μέσα στους ανταγωνισμούς και τους αγώνες στον καπιταλισμό και, αντίστοιχα, η αδυναμία στον τρόπο που έβλεπε αναπόφευκτη την κατάρρευση του κομμουνισμού και την απουσία ενός στοχασμού πάνω στη φύση της κοινωνίας που θα προέκυπτε από την επαναστατική διαδικασία. Επίσης θεωρεί ότι δεν αρκεί απλώς η αποσύνδεση του ιστορικού υλισμού από ένα σχήμα σιδερένιας αναγκαιότητας. Πρέπει να στοχαστούμε με τρόπο ανάλογο της κριτικής στον ουτοπικό σοσιαλισμό που μας προσέφερε ο Μαρξ. Από τη μεριά της, η Ισαμπέλ Γκαρό θεωρεί ότι ο κομμουνισμός παραμένει ο μόνος όρος του πολιτικού λεξιλογίου που ορίζει το κοινό νήμα *«ανάμεσα στις διαφορετικές μορφές επίθεσης στον φιλελευθερισμό από τη μια και το σχέδιο υπέρβασης/κατάργησης του καπιταλισμού από την άλλη»*.⁶⁹ Έτσι, ορίζει τον κομμουνισμό ως το *«θεωρητικό και πρακτικό κίνημα με το οποίο μια πραγματικότητα κάνει κριτική στον εαυτό της και ορίζει ως αναγκαία την ίδια της την υπέρβαση»*.⁷⁰ Η κριτική αποτίμηση των ιστορικών εμπειριών και των κινήματων που σχετίστηκαν με την έννοια του κομμουνισμού δεν αφορά τη «μνήμη» αλλά τη δυνατότητα επανοικειοποίησης από τη μεριά των κινήματων κατά του καπιταλισμού της ίδιας τους της ιστορίας σε όλη της την περιπλοκότητα.

Συνολικά, οι παρεμβάσεις από τη μεριά ενός πιο κλασικού μαρξισμού (που μόνο μερικές σταχυολογήσαμε), συχνά από στοχαστές με ενεργό δράση στη διαδρομή από τον επαναστατικό αναβρασμό του 1968 μέχρι τα «πέτρινα χρόνια» της ήττας, αποπνέουν το αντίθετο του δογματισμού και της αλαζονείας (σε αντίθεση με μέρος των πιο «ετερόδοξων» πρόσφατων παρεμβάσεων), μεγαλύτερη διάθεση για αναμέτρηση με την ιστορία και πιο άμεση σύνδεση με τα πραγματικά οργανωτικά και πολιτικά προβλήματα που είναι μπροστά μας.

2. Ψηλαφώντας μια έννοια που θέλει να είναι πραγματικό κίνημα

Η επιστροφή της αναφοράς στον κομμουνισμό προσδίδει μια στρατηγική πολιτική διάσταση στη ριζοσπαστική θεωρητική αναζήτηση, που για μεγάλο διάστημα έδειχνε εγκλωβισμένη στα όρια μιας ακαδημαϊκής απομάκρυνσης από πολιτικές προκλήσεις. Σε αυτήν τη βάση θα προσθέσουμε μερικές ακόμη σκέψεις.

2.1 Ο κομμουνισμός ως πραγματικό κίνημα

Εάν είναι λάθος να θεωρήσουμε ότι ο κομμουνισμός ως υλικό ενδεχόμενο είναι το γραμμικό αποτέλεσμα της τρέχουσας καπιταλιστικής οντολογίας, όπου μέσα στην τρέχουσα οργάνωση της παραγωγής αναδύεται η μορφή μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, θα ήταν λάθος και να αποσυνδέσουμε την προοπτική του κομμουνισμού από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ταξικού ανταγωνισμού στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Η προοπτική του κομμουνισμού δεν είναι απλώς το ίχνος των αγώνων για ισότητα και δημοκρατία σε όλη την ανθρώπινη ιστορία, αλλά προϋποθέτει τις καταστατικές αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την παραδοχή του δομικά συγκρουσιακού χαρακτήρα του. Η ταξική πάλη δεν έπεται ως δυσλειτουργία ή «αδικία», αλλά ενυπάρχει στην παραγωγική διαδικασία.⁷¹ Η εγγεγραμμένη στον πυρήνα των καπιταλιστικών σχέσεων σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, όχι ως αντιπαράθεση ήδη συγκροτημένων υποκειμένων αλλά ως σύνολο ανταγωνιστικών πρακτικών, ορίζει δύο διαφορετικούς ορίζοντες στρατηγικών: από τη μια την αναπαραγωγή της παραγωγής για την απόσπαση υπεραξίας και την κατάκτηση μεριδίων σε ανταγωνιστικές αγορές, και από την άλλη τη συλλογική επανιδιοποίηση των μέσων παραγωγής. Όχι ως νομοτέλεια ούτε ως εξ αρχής προσδιορισμένος σκοπός αλλά ως όριο όλων των πρωτογενών αντιστάσεων στην καπιταλιστική εκμετάλλευση: της άρνησης υποταγής στους ρυθμούς και τους χρόνους της παραγωγής, της διεκδίκησης ελεύθερου χρόνου, την απαίτησης μεγαλύτερου μεριδίου από τον παραγόμενο πλούτο, της οικοδόμησης αλληλεγγύης. Η προοπτική του κομμουνισμού προϋποθέτει τα χαρακτηριστικά της συλλογικής εργατικής δύναμης στον καπιταλισμό, σε όλες τις μεταλλάξεις του. Από τη φιγούρα της μάζας των εργατών στο μεγάλο εργοστάσιο μέχρι τις σύγχρονες μορφές ψηφιακής δικτύωσης, αναδύεται ο *συλλογικός εργαζόμενος* του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σε όλες τις πρωτογενείς μορφές αλληλεγγύης, συναδελφικότητας και ενότητας, που αναπαράγονται σε πείσμα των αποτελεσμάτων αποδιάρθρωσης και εξατομίκευσης που επάγουν οι αστικές στρατηγικές. Η χειραφέτηση αυτού του συλλογικού εργαζομένου προϋποθέτει τη συλλογική –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο– επανιδιοποίηση των μέσων παραγωγής. Ο κομμουνισμός ενσωματώνει το αίτημα για δημοκρατία, στη ριζική εξισωτική διάστασή της, ως απαίτηση όσων

δεν προσμετρώνται στην πολιτική διάταξη να επιβάλουν τη συλλογική τους βούληση, αλλά δεν περιορίζεται εκεί. Ο κομμουνισμός δεν είναι το υπεριστορικό ίχνος των συλλογικών διεκδικήσεων των υποτελών τάξεων, όπως εκφράστηκαν σε όλη την ιστορία των ταξικών τρόπων παραγωγής σε εξεγέρσεις, ουτοπίες, ακόμη και θρησκευτικές δοξασίες, έστω και εάν το ενσωματώνει, αλλά προϋποθέτει το ιδιαίτερο πεδίο αντιθέσεων και μετασχηματισμών που φέρνει ο καπιταλισμός. Δεν είναι, όμως, και απλώς μια τελεολογία της καπιταλιστικής παραγωγής: ο κομμουνισμός είναι ένα ασταθές διακύβευμα στο σημείο όπου τέμνονται οι κοινωνικοί και οι πολιτικοί ανταγωνισμοί μέσα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Δεν είναι ούτε νομοτέλεια, προφητεία, οντολογική ένταση ή δυνητικότητα, είναι ένα πολιτικό αίτημα και ένα «πραγματικό κίνημα»,⁷² που συγκεφαλαιώνει ένα σύνολο αγώνων, αντιστάσεων, διεκδικήσεων, οραματισμών, εντός και εκτός της καπιταλιστικής παραγωγής. Τα «χνάρια του κομμουνισμού» στο σήμερα δεν βρίσκονται σε κάποιες οργανωτικές και τεχνολογικές μορφές που αποτελούν το σπέρμα του κομμουνισμού, αλλά στα κινήματα που υπερασπίζονται τα δημόσια αγαθά, στην υπεράσπιση του μη εμπορευματικού χαρακτήρα της φύσης, της γνώσης, της υγείας και του πολιτισμού ως «κοινών» που δεν μπορούν να «περιφραχθούν», σε συλλογικές πρακτικές και δικτυώσεις για την επανοικειοποίηση συλλογικών πόρων (από τα κινήματα για το ελεύθερο λογισμικό μέχρι την απαίτηση κοινωνικού ελέγχου και ελεύθερης παροχής της εκπαιδευτικής, υγειονομικής και πολιτιστικής υποδομής), σε γνώσεις και εμπειρίες εξόδου από την αγορά, σε μορφές άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας του αγώνα, κοντολογίς σε ό,τι καταδεικνύει ότι μπορεί να υπάρξει κοινωνική οργάνωση πέρα από τον καταναγκασμό της αγοράς και τον εξαναγκασμό του κράτους.

Ο κομμουνισμός προκύπτει ως υλικό ενδεχόμενο και στρατηγική διάσταση συλλογικών πρακτικών. Δεν υπάρχει το απριόρι «συλλογικό υποκείμενο» του κομμουνισμού. Ο κομμουνισμός δεν είναι μια ιδέα που ενσαρκώνεται σε μια τάξη-υποκείμενο του πεπρωμένου της, ούτε υπάρχει μια προνομιακή σχέση μιας τάξης ή μιας κοινωνικής συμμαχίας με ένα όραμα, που είναι ιστορικά προορισμένη να πραγματοποιήσει. Είναι το όριο των διεκδικήσεων, των αγώνων, των συγκρούσεων, των στρατηγικών, των συλλογικών μορφών οργάνωσης που ορίζουν τις διαδικασίες μέσα στις οποίες αναδύονται *δρώντες συλλογικοί φορείς, συλλογικά «μη υποκείμενα»* που διεκδικούν τον κομμουνισμό.⁷³ Δεν υποτιμάμε ότι η πολιτική περνάει μέσα από συλλογικές αναγνωρίσεις, ευαισθησίες, «υποκειμενικότητες», αλλά αυτό απέχει από το περιοριστικό σχήμα υποκειμένων που ταλαντεύονται ανάμεσα στη μεσσιανική αυτοσυνείδηση του ιστορικού τους ρόλου και την τραγική λησμονιά της υπόστασής τους, το οποίο δεν μπορεί να περιγράψει τη λογική της συλλογικής δράσης σε όλο το εύρος των μορφών που παράγει η ταξική πολιτική πάλη. Ο κομμουνισμός ως κίνημα προϋποθέτει τον

ριζικό μετασχηματισμό των ομάδων, τάξεων, στρωμάτων που στρέφονται προς την κομμουνιστική πολιτική, αλλά και τη διαρκή διακύβευση αυτού του μετασχηματισμού, την πιθανότητα οι πρακτικές αυτών των τάξεων, στρωμάτων και ομάδων να υπαναχωρήσουν από αυτήν τη μεταστροφή. Αυτό είναι το διακύβευμα όχι μόνο των «αντιθέσεων στους κόλπους του λαού», αλλά και της ίδιας της ταξικής πάλης: όχι ο συσχετισμός σε μια σύγκρουση «στρατών», αλλά το εάν οι υποτελείς τάξεις κατορθώνουν τον συλλογικό αυτομετασχηματισμό τους ή υπερिσχύει η αποδιάρθρωση από την καθημερινή επενέργεια των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, της αγοράς, των μηχανισμών της ηγεμονίας. Επομένως, το «ερώτημα της οργάνωσης» δεν είναι ούτε εργαλειώδες ούτε «τεχνικό», αλλά καταστατικό ως προς τους όρους ξεδιπλώματος της ταξικής πάλης. Το «επαναστατικό υποκείμενο» δεν είναι παρά το αποτέλεσμα αυτών των συλλογικών πρακτικών.

Η επικέντρωση στις καπιταλιστικές σχέσεις εκμετάλλευσης δεν παραβλέπει ένα ευρύτερο φάσμα αντιθέσεων και μορφών καταπίεσης, η υπέρβαση των οποίων προϋποθέτει την κομμουνιστική προοπτική. Αυτό προσδίδει μια ριζικά αντιεξιστική και αντιπατριαρχική διάσταση στο κομμουνιστικό πρόταγμα και την ενσωμάτωση ενός αιτήματος απελευθέρωσης πρακτικών και ταυτοτήτων που αφορούν την κοινωνική παραγωγή του σώματος, του φύλου, της σεξουαλικότητας.

2.2 Κομμουνισμός και εξουσία

Δεν μπορεί να υπάρξει κίνημα για τον κομμουνισμό που να μην αναμετρηθεί με το ερώτημα της εξουσίας, την ανάγκη η θεσμική και πραγματική ικανότητα εξαναγκασμού να βρεθεί στα χέρια μιας ευρύτερης συμμαχίας των υποτελών τάξεων. Χωρίς αυτή την εξαναγκαστική ισχύ δεν υπάρχει δυνατότητα αμφισβήτησης των σχέσεων εξουσίας, αποδέσμευσης από τις πρακτικές της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, μετασχηματισμού των παραγωγικών σχέσεων, ούτε η δυνατότητα υπεράσπισης των χώρων ισότητας, συμμετοχής και ελευθερίας που κατακτούν τα κοινωνικά κινήματα. Είναι ουσιαστικά αδύνατο να «αλλάξουμε την κοινωνία χωρίς να πάρουμε την εξουσία».⁷⁴ Αυτό επιβάλλει διπλή οριοθέτηση. Πρώτον, από τη λογική που θέλει το κίνημα για τον κομμουνισμό να κάνει πολιτική «σε απόσταση από το κράτος», να περιορίζεται στον εκβιασμό του καπιταλιστικού κράτους, σε μια εξωτερικότητα που περιορίζει προκαταβολικά τα όρια των κατακτήσεων, που αδυνατεί να δει ότι στην τρέχουσα ανταρχική «μεταδημοκρατική» συγκυρία ο μηχανισμός του εξωτερικού εκβιασμού δεν λειτουργεί πάντα. Δεύτερον, από τη διαρκή παραδοχή της μη ωριμότητας των συνθηκών και την αναβολή του ερωτήματος της εξουσίας για ένα απροσδιόριστο μέλλον, χωρίς να προσδιορίζει ποια είναι αυτή η ωρίμανση ή η συσώρευση όρων. Αντίθετα, μια σύγχρονη επαναστατική στρατηγική πρέπει να ξεκινά από την παραδοχή της αναγκαστικής ανωριμότη-

τας των συνθηκών. Όχι με την έννοια ενός βολονταρισμού, αλλά με την έννοια ότι τα σύντομα παράθυρα ευκαιρίας που ανοίγουν οι συγκυρίες «οργανικής κρίσης» στους κατά περίπτωση «αδύναμους κρίκους», πάντα θα βρίσκουν σε μια σχετική κατάσταση ανωριμότητας τα κινήματα που καλούνται να διεκδικήσουν –άνισα, αντιφατικά και σε διαρκή διακύβευση– την εξουσία. Αυτή η διεκδίκηση της εξουσίας δεν σημαίνει τυπική διεκδίκηση της «διακυβέρνησης» εντός των ασφυκτικών ορίων των καπιταλιστικών κρατικών μηχανισμών. Οποιαδήποτε μορφή διεκδίκησης της εξουσίας εντός μιας κομμουνιστικής στρατηγικής αργά ή γρήγορα θα έρθει σε ρήξη με τα όρια της αστικής συνταγματικής νομιμότητας, θα απαιτήσει άλλου επιπέδου θεσμική κατοχύρωση περιορισμών στη λογική της αγοράς και μορφών δημοκρατικής συμμετοχής και κοινωνικού ελέγχου. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι η στρατηγική για την κατάληψη της εξουσίας περιορίζεται στην «πιστή» αναπαραγωγή μιας κλασικής εξεγερσιακής επίθεσης, αλλά αφορά και πολιτικές ακολουθίες που περιλαμβάνουν τη διεκδίκηση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και της αριστερής διακυβέρνησης σε συνδυασμό με την οικοδόμηση ισχυρών κινήματων και θεσμών λαϊκής αυτοοργάνωσης.

Ο βαθύς αντικρατισμός του Μαοξ θα πρέπει να ιδωθεί ως ανάγκη συνεχούς μετασχηματισμού των μορφών της πολιτικής εξουσίας, ως διαρκής υπονόμευσή τους από όλο και πιο αναβαθμισμένες μορφές εργατικού και κοινωνικού ελέγχου, ως διαλεκτική ανάμεσα στο ξεδίπλωμα αντιστάσεων, διεκδικήσεων και μορφών δημοκρατίας εξωτερικών προς το κράτος και την ενσωμάτωσή τους σε όλο και πιο βαθιές θεσμοθετημένες μορφές δημοκρατίας, όχι μόνο άμεσης αλλά και αντιπροσωπευτικής. Αντίθετα, το όραμα μιας κοινωνίας χωρίς κράτος, όπου με φυσικό ή «τεχνικό» τρόπο θα διαχειριζόμαστε την κοινωνική ζωή, θα πρέπει να οριστεί ως απροσπέλαστο όριο. Η κοινωνική χειραφέτηση θα συνεχίσει να απαιτεί κάποιας μορφής δημόσια αρχή, εγγύηση δικαιωμάτων, κατανομή υποχρεώσεων και εξασφάλιση της συμμόρφωσης προς αυτές, αλλά και όλους τους δημοκρατικούς μηχανισμούς που θα εξασφαλίσουν το περιεχόμενο και την κατεύθυνση αυτής της δημόσιας αρχής⁷⁵. Θα συνεχίσουν να υπάρχουν ερωτήματα, προβλήματα, αντιθέσεις, που θα απαιτούν έναν δημοκρατικό τρόπο επίλυσης και διαβούλευσης. Η καταστατική σύνδεση κομμουνιστικής προοπτικής και δημοκρατίας σημαίνει ότι τα δημοκρατικά δικαιώματα αποτελούν όχι απλώς αφηρημένα και κατ' ανάγκη καθολικά πολιτικά δικαιώματα, αλλά και το αναγκαίο φάσμα πολιτικών και θεσμικών εγγυήσεων για το ξεδίπλωμα των αντιθέσεων της επαναστατικής διαδικασίας και την απελευθέρωση της συλλογικής πολιτικής δράσης των λαϊκών μαζών (συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να κάνουν λάθη!).⁷⁶ Ο κομμουνισμός δεν μπορεί να οριστεί ως το τέλος της πολιτικής παρά μόνο με το τίμημα να οριστεί ως τεχνολογική ουτοπία ή ως εν τέλει καταπιεστικό κοινωνικό μόρφωμα.

2.3 Ο σοσιαλισμός ως το ανοιχτό ερώτημα της μετάβασης

Με αυτή την έννοια, η απαξίωση του σοσιαλισμού στην τρέχουσα συζήτηση αποτελεί πρόβλημα. Σύμφωνα με αρκετούς θεωρητικούς, ο σοσιαλισμός ήταν απλώς ένα αίτημα διαμόρφωσης ενός ισχυρού αναδιανεμητικού κράτους που χρησιμοποιούσε τον κρατικό εξαναγκασμό για να αυξήσει την παραγωγικότητα και να προετοιμάσει τους υλικούς όρους για τον κομμουνισμό, όμως οδηγούσε στην αναπαραγωγή εκμεταλλευτικών και καταπιεστικών σχέσεων.⁷⁷ Όμως, το ζήτημα του σοσιαλισμού αφορά τη μετάβαση στον κομμουνισμό. Η ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος έδειξε ότι το πρόβλημα δεν ήταν η συμφωνία για τον κομμουνισμό ως «τέλος» (το αίτημα μιας κοινωνίας χωρίς εκμετάλλευση και καταπίεση) αλλά για τον σοσιαλισμό: ποια μορφή θα έχει η μετάβαση, θα είναι οικοδόμηση ή επαναστατικοποίηση, θα είναι στρατηγική ή εργαλειακή η σχέση με τα βήματα, στηριγμένη στη συγκέντρωση εξουσίας ή την πιο πλατιά δημοκρατία, θα κυριαρχεί ο πειραματισμός και η συλλογική επανιδιοποίηση της εμπειρίας ή ο εξαναγκασμός και η βίαιη προσαρμογή στο «σχέδιο». Το ερώτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου, ή όπως αλλιώς μπορούμε να ονομάσουμε όλη την περίοδο όπου η δημοκρατική συλλογική βούληση του λαού δοκιμάζει να επιβληθεί απέναντι στις πολλαπλές και ποικίλες αντιστάσεις της καπιταλιστικής «λογικής των πραγμάτων» και των φορέων της, παραμένει ενεργό, ορίζοντας τον συγκρουσιακό χαρακτήρα της μετάβασης, τον συνδυασμό ανάμεσα στο πιο πλατύ ξεδίπλωμα πρωτόγνωρων δημοκρατικών μορφών και τη λυσσαλέα πάλη για τον μετασηματισμό των κοινωνικών και πολιτικών μορφών.

2.4 Το ανοιχτό ερώτημα της «επανάστασης στη Δύση»

Ο κομμουνισμός πρέπει να αναμετρηθεί με το ανοιχτό ερώτημα της «επανάστασης στη Δύση». Το ιστορικό κομμουνιστικό κίνημα πάτησε πάνω σε μια συνθήκη τεράστιου αποκλεισμού, οικονομικού, πολιτικού, πολιτιστικού, ακόμη και της πλειονότητας του εργαζόμενου πληθυσμού, στέρησης στοιχειωδών πόρων, υλικών και πολιτιστικών, εκρηκτικής αποσιώπησης της εργατικής ή αγροτικής ταυτότητας. Αυτό τροφοδότησε τις εκδοχές νικηφόρου «πολέμου κινήσεων», την ακολουθία από τη Ρωσική Επανάσταση μέχρι τους αντιαποικιοκρατικούς αγώνες και την Κινέζικη Επανάσταση. Αντίθετα, εκεί όπου ο συνδυασμός ανάμεσα στις κατακτήσεις του εργατικού κινήματος και την αστική ηγεμονία ως παθητικής επανάστασης⁷⁸ οδήγησε σε μια ιδιότυπη διαλεκτική «συγκρότησης - ηγεμόνευσης - αποδιάρθρωσης» των λαϊκών τάξεων, τα πράγματα αποδείχτηκαν πολύ πιο δύσκολα, ορίζοντας όλες τις επαναλαμβανόμενες εκδοχές της «ήττας της επανάστασης στη Δύση», από την αποτυχία να μετατραπεί ο χαρτισμός σε επαναστατικό κίνημα, στις ήττες της δεκαετίας του 1920, στην εξάντληση της επαναστατικής δυναμικής του 1968. Σήμερα, τα πιο πετυχημένα εγχειρήματα κοινω-

νικού μετασχηματισμού επίσης πατάνε πάνω σε μια συνθήκη αποκλεισμού: τα κινήματα των ακτημόνων ή των ιθαγενών στη Λατινική Αμερική αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα κινήματων που άλλαξαν τον πολιτικό χάρτη χωρών πατώντας πάνω στην άρνηση του αποκλεισμού και την κατάφαση μιας ιδιαίτερης ταυτότητας.⁷⁹ Το ερώτημα είναι εάν μπορούμε να έχουμε μια ανάλογη συγκρότηση της μεγάλης μάζας των εργαζομένων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, αυτό που έστω και καθ' υπερβολή όρισε το κίνημα Occupy ως το 99% όλων όσοι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στηρίζονται στην πώληση της εργατικής τους δύναμης για να επιβιώσουν, και που στην πραγματικότητα παρά την εικόνα «ενσωμάτωσης», μέσα από τη φαινομενική ένταξή τους σε ένα σύνολο από επικοινωνιακές ροές, αντιμετωπίζουν επιδεινούμενη συνθήκη αποκλεισμού από τις τεράστιες υλικές και συμβολικές σημερινές δυνατότητες και βιώνουν το κόστος των επιπτώσεων (από την οικολογική καταστροφή έως την υποχρεωτική ότιση με τα προϊόντα της βιομηχανίας τροφίμων).

2.5 Η αναγκαία ιστορική αυτοκριτική

Η κριτική αναμέτρηση με την ιστορική εμπειρία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» αποτελεί αναγκαία συνθήκη της ανασύνθεσης της κομμουνιστικής προοπτικής. Η εύκολη άρνηση, η σχεδόν συνωμοσιολογική θεώρηση ότι ούτως ή άλλως είχε εσφαλμένες αφετηρίες, η αποφυγή αναμέτρησης με το γεγονός ότι αυτά τα αυταρχικά και εκμεταλλευτικά καθεστώτα προέκυψαν από πολιτικές στρατηγικές που πίστευαν ότι οικοδομούσαν τον κομμουνισμό, αποτελούν τη βασιλική οδό για να επαναλάβουμε τα ίδια σφάλματα. Ο πειρασμός η αναγκαία «επαναστατική τρομοκρατία» να μετατραπεί σε ένα μόνιμο εργαλείο εξαναγκασμού για το ξεπέραςμα των «ιστορικών εμποδίων» και άρα σε μια αυταρχική κρατικιστική εκδοχή οικοδόμησης, η σταδιακή αντιμετώπιση κάθε διαφωνίας ως εχθρότητας ή συνωμοσίας και η εγκαθίδρυση ενός πρωτοφανούς μηχανισμού καταστολής, η συνειδητή ή ασύνειδη αντιγραφή της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας (και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής) ως «τεχνικών» λύσεων, κοντολογίς ό,τι όρισε το ιστορικό τραύμα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», επιβάλλεται να αποτελέσει πεδίο συλλογικής αυτοκριτικής, στον ίδιο βαθμό με τη μεταρρυθμιστική αποτυχία και ενσωμάτωση όλων των παραλλαγών «σοσιαλιστικής κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης».⁸⁰

2.6 Η υπέρβαση της αγοράς

Σε αυτό το πλαίσιο, οποιαδήποτε προσπάθεια για ένα σύγχρονο κομμουνιστικό όραμα πρέπει να αναμετρηθεί με το ερώτημα ενός σύγχρονου οικονομικού-κοινωνικού λογισμού που να ανοίγει δρόμους για την υπέρβαση της αγοράς. Η απλή επίκληση του κεντρικού σχεδιασμού δεν αρκεί, εάν δεν μπορεί να συνδυ-

αστεί με τις δημοκρατικές πολιτικές μορφές που θα αποτρέψουν τον κίνδυνο μιας γραφειοκρατικής εκδοχής σχεδίου. Η επένδυση μόνο στην εμπειρία χωροχρονικά πεπερασμένων εναλλακτικών δικτύων συντονισμού διαφορετικών εργασιών (π.χ. τα τοπικά δίκτυα ανταλλαγής που αναπτύσσονται) παραβλέπει τα προβλήματα της μεγάλης κλίμακας, αλλά και τον κίνδυνο να αναπαράγουν την εμπορευματική μορφή με άλλους όρους. Αυτή η επεξεργασία και η ανάδυση θα είναι μια μακρά διαδικασία, μια διαδικασία πειραματισμού. Και εδώ πρέπει να θυμηθούμε ένα ιστορικό προηγούμενο. Η διπλή αναγκαιότητα της αντιμετώπισης άμεσων ζητημάτων και της οικοδόμησης συμμαχιών μέσα στην επαναστατική διαδικασία οδήγησε τον Λένιν στην επεξεργασία της ΝΕΠ.⁸¹ Αυτό ορίζει και στο σήμερα όχι μια τακτική αλλά μια στρατηγική αναγκαιότητα: την ανάπτυξη εκείνων των παραγωγικών πρακτικών που θα επιτρέπουν τον πειραματισμό με νέες κοινωνικές μορφές, αλλά ταυτόχρονα θα εξασφαλίζουν μια βασική ευημερία και έναν τρόπο κάλυψης αναγκών αποτρέποντας τον κίνδυνο η επαναστατική διαδικασία να οδηγήσει σε μια καταστροφική διατάραξη της παραγωγής. Η αρνητική εμπειρία από τις παραλλαγές ενός από τα πάνω βολонταρισμού δικαιώνει μια τέτοια θέση. Όμως δεν μπορούμε να υποτιμήσουμε το στοιχείο του αναγκαίου βαθέματος των μετασχηματιστικών αποτελεσμάτων της επαναστατικής διαδικασίας, ιδίως σε ό,τι αφορά τις παραγωγικές σχέσεις και τις κοινωνικές μορφές. Άρα χρειαζόμαστε και περισσότερη –και αναγκαστικά διαρκέστερη– ΝΕΠ και πολύ περισσότερη Πολιτιστική Επανάσταση στη διαδικασία μετάβασης, την αναγκαστική συνύπαρξη κεντρικού σχεδίου, αυτοδιαχείρισης, αγοράς και εναλλακτικών εμπορευματικών δικτύων, με εκτεταμένες μορφές πειραματισμού με νέες παραγωγικές σχέσεις, με κοινωνικοποίηση της τεχνολογίας, με νέες μορφές πολιτιστικής παραγωγής, οικογενειακής συνύπαρξης, σεξουαλικής ταυτότητας.

2.7 Ηγεμονία και οργάνωση

Κομμουνιστική στρατηγική σημαίνει μάχη για την ηγεμονία, δεν μπορεί να περιοριστεί απλώς στο εξισωτικό μήνυμα των σύγχρονων προλεταριακών εκρήξεων, αναγκαστικά είναι μάχη για τους όρους άρθρωσης της ηγεμονίας σε ένα εν δυνάμει ιστορικό μπλοκ.⁸² Αυτό βάζει τεράστια έμφαση στις μορφές μιας σύγχρονης δυναμικής προλεταριακής ηγεμονίας, τόσο στο επίπεδο των μορφών μιας σύγχρονης δυναμικής εξουσίας όσο και στο ζήτημα του κόμματος. Όπως η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής απαίτησε τελικά μια «εξωοικονομική συνθήκη», την ηγεμονία των αστικών τάξεων, αντίστοιχα η δυνατότητα του κομμουνισμού απαιτεί την προλεταριακή ηγεμονία. Αυτό μας φέρνει αντιμέτωπους και με το ζήτημα της οργάνωσης. Η μαρξική προειδοποίηση ότι η χειραφέτηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί παρά να είναι το ίδιο το

έργο της τάξης, δεν αποτελεί την άρνηση της πολιτικής οργάνωσης, αλλά την οριοθέτηση απέναντι σε όλες τις εκδοχές εξωτερικής «σωτηρίας» των εργατικών τάξεων, είτε «ιδιωτικής» φιλανθρωπικής είτε «δημόσιας» κρατικιστικής – οριοθέτηση απέναντι σε όλες τις μορφές άρνησης της δυνατότητας του κινήματος της εργατικής τάξης να συγκροτηθεί αυτόνομα πολιτικά. Δεν παραπέμπει σε μια μεταφυσική της αυθορμησίας. Η περιφνημη αναφορά του Λένιν στην «απ' έξω» εισαγωγή της σοσιαλιστικής συνείδησης⁸³ πρέπει να ιδωθεί στην πραγματική της βάση: η διαλεκτική εξωτερικού και εσωτερικού είναι στην πραγματικότητα «εσωτερική» προς το εργατικό κίνημα. Η ανισότητα της ανάπτυξης των ταξικών αγώνων σε όλα τα επίπεδα –πολιτικό, ιδεολογικό, οικονομικό– αναγκαστικά διαμορφώνει μια διαλεκτική πρωτοπορίας και μάζας και άρα την εικόνα μιας σχέσης εσωτερικού και εξωτερικού. Η ιδιαιτερότητα του ταξικού αγώνα ως διαλεκτικής σχέσης αλληλοκαθορισμού και όχι ως αντιπαράθεσης περικλειστων στρατοπέδων, ως ιδιότυπου πολέμου όπου κάθε πόλος προσπαθεί να καταλάβει θέσεις στο έδαφος του αντιπάλου, σημαίνει ότι η ταξική πάλη διεξάγεται και στο εσωτερικό της εργατικής τάξης. Αυτό ορίζει την έννοια της οργάνωσης ως στιγμή όξυνσης των αντιθέσεων στο εσωτερικό του λαϊκού στρατοπέδου. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε να έχουμε μια εργαλειώδη θεώρηση των οργανωτικών μορφών και στο επίπεδο του κινήματος και στο επίπεδο του κόμματος. Αντίθετα, οι πολιτικές και οργανωτικές μορφές οφείλουν να αποτυπώνουν από τώρα μελλοντικές κοινωνικές σχέσεις, να αποτελούν τμήμα της αναδυόμενης δυαδικής εξουσίας, σε πείσμα μιας παράδοσης που αυτό το κρατάει κυρίως για τις μορφές αυτοοργάνωσης, διατηρώντας για το κόμμα μια στρατιωτική λογική.

Επομένως, όλες οι στρατιωτικές ή διοικητικές ή επικοινωνιακές ή εκλογικές μεταφορές για την οργανωτική μορφή είναι εγγενώς ανεπαρκείς. Το κόμμα οφείλει να ιδωθεί ως μηχανισμός ηγεμονίας, ως διαδικασία μάθησης, ως πολιτικοθεωρητική διαδικασία που παράγει γνώση του πεδίου, εναλλακτικές προτάσεις, στοιχεία κοσμοαντίληψης, οργανικούς διανοούμενους σε μια συνεχή διαλεκτική θεωρίας και πράξης. Το κόμμα δεν μπορεί παρά να είναι ένα *εργαστήριο*, ένα πεδίο συνεχούς πολιτικού πειραματισμού, ένας χώρος όπου παράγεται μια συλλογική μορφή πολιτικής διανοητικότητας⁸⁴ και όπου αναδύονται μορφές εναλλακτικής κοινωνικής οργάνωσης, συμπεριλαμβανομένης και μιας ανώτερης, βαθιά αντιεραρχικής και συμμετοχικής *δημοκρατίας*. Όλα τα τρέχοντα ερωτήματα για τα ζητήματα της οργάνωσης, όπως είναι η σχέση οργάνωσης και κινήματος, η εσωτερική δημοκρατία, η προτεραιότητα της εκλογικής ή της εξωκοινοβουλευτικής δράσης, η στενή ή πλατιά συγκρότηση, θα πρέπει να ιδωθούν υπό το πρίσμα της λογικής του κόμματος ως μηχανισμού αντι-ηγεμονίας, ως στρατηγικής-θεωρητικής διαδικασίας. Σε πείσμα μιας μεταφυσικής πεποίθησης που αναδύεται κατά καιρούς σε διάφορες μικρότερες ή μεγαλύτερες πολιτι-

κές συλλογικότητες ότι αποτελούν «το κόμμα», με τρόπο ανάλογο που θρησκευτικές σχέτες διεκδίκησαν να έχουν λάβει τη κλήση του Κυρίου, θα πρέπει να παραδεχτούμε την κεντρικότητα της μετωπικής μορφής. Όχι μόνο γιατί οι συλλογικές εμπειρίες, οι άνθρωποι, η γνώση, η στρατηγική, που συναπαρτίζουν το κόμμα ως μορφή και διαδικασία, βρίσκονται σε διάχυτη μορφή, στις διάφορες παραλλαγές της κοινωνικής και πολιτικής Αριστεράς και των κοινωνικών κινήματων, αλλά και γιατί πρέπει να ξεμπερδεύουμε με τη λογική που ήθελε μία τάξη να έχει ένα κόμμα, ως ταυτότητα, στρατηγείο, «εγκέφαλο» όπου συγκροτείται ως υποκείμενο. Αν κάτι πρέπει να δούμε στον πυρήνα της στροφής του Λένιν (αλλά και αργότερα της έμφασης του Γκράμσι) στο Ενιαίο Μέτωπο, δεν είναι μόνο η τακτική αναγνώριση των δυσκολιών που είχαν τα νεαρά κομμουνιστικά κόμματα να κερδίσουν την πλειοψηφία της εργατικής τάξης, αλλά και η παραδοχή ότι η διαμόρφωση της πολιτικής ενότητας των εργατικών τάξεων και των συμμάχων τους σε ένα εν δυνάμει ιστορικό μπλοκ δεν μπορεί να γίνει με όρους μιας ενιαίας «μονολιθικής» βούλησης, αλλά με όρους συνύπαρξης, αναγκαστικά αντιφατικής, συγκρουσιακής και πλούσιας σε αντιθέσεις, διαφορετικών ρευμάτων, πολιτικών κατευθύνσεων, ευαισθησιών, πρακτικών, σε μια διαρκή «συντακτική συνέλευση» των αντικαπιταλιστικών δυνάμεων.

Η τραγική εμπειρία της ταύτισης κόμματος, κινήματος και κράτους σημαίνει ότι δεν μπορούμε να στοχαστούμε τον «Σύγχρονο Ηγεμόνα» μόνο με όρους κομματικούς ή μετωπικούς.⁸⁵ Οι μορφές (αυτο)οργάνωσης, διεκδίκησης, αλληλεγγύης των υποτελών τάξεων, τα κοινωνικά κινήματα, οι εμπειρίες μάθησης, δημοκρατίας, συμμετοχής, που προκύπτουν, αποτελούν αναπόσπαστες πλευρές της σύγχρονης εργατικής ηγεμονίας, συνδιαμορφώνουν τον σύγχρονο Ηγεμόνα. Αυτό σημαίνει ότι η αυτοτέλειά τους δεν μπορεί να θεωρηθεί συγκυριακή ή εργαλειώδης αλλά μόνιμη και καταστατική: ορίζουν, ακόμη και στη συγκρουσιακότητά τους προς μορφές «κομματικής» συγκρότησης, πλευρές της αναγκαίας διαλεκτικής του κοινωνικού μετασχηματισμού.

2.8 Πέραν της απεριορίστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων

Παρότι ο κομμουνισμός αναγκαστικά συνδέεται και με τη διεκδίκηση ποσοτικά μετρήσιμων μορφών ανθρώπινης ευημερίας, εντούτοις δεν μπορεί να οριστεί ως η απελευθέρωση των συλλογικών παραγωγικών δυνάμεων, ή τουλάχιστον δεν μπορεί να οριστεί ως μια αέναη ποσοτική μεγέθυνση και «ανάπτυξη». Η τραγική αναμέτρηση με την οικολογική κρίση, η παραδοχή ότι οι φυσικοί πόροι δεν είναι ανεξάντλητοι, η διαπίστωση ότι μέρος της τεχνικής προόδου δεν είναι απαραίτητα αναγκαίο για την πραγματική ευημερία, επιβάλλουν την ανάγκη και για αποανάπτυξη,⁸⁶ έναν διαφορετικό προσδιορισμό της ευημερίας, την απελευθέρωση της συλλογικής ικανότητας να ζούμε καλύτερα και όχι να παράγουμε πε-

ρισσότερα μέσα από την απαλλαγή από τους καταναγκασμούς του καταναλωτισμού, την άρνηση του σημερινού ενεργειοβόρου τρόπου διαβίωσης, την έμφαση σε συλλογικές πρακτικές και μέσα.

2.9 Ο «νέος άνθρωπος»

Όλα αυτά απαιτούν τον μετασχηματισμό του κοινού νου, την αναμέτρηση με τη «δύναμη της συνήθειας, το ξεδίπλωμα νέων κοινωνικών μορφών και πρακτικών. Το αίτημα ενός «νέου ανθρώπου», αποδεσμευμένο από τον βολονταρισμό και την υποκρισία συνάμα του σταλινικού αιτήματος για «ανθρώπους από μάρμαρο» αποκτά επικαιρότητα. Αν ισχύει η προκλητική (και όντως «θεωρητικά αντιανθρωπιστική») φράση του Μαρξ από την έκτη θέση για τον Φόιερμπαχ, ότι η ανθρώπινη υπόσταση είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, τότε μέσα στο ξεδίπλωμα των νέων κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών και της συλλογικής δημιουργικότητας, μέσα στον πολλαπλασιασμό ταυτοτήτων εργασιακών, αισθητικών και σεξουαλικών, μέσα στο πλήθος κοινωνικών ετεροτοπιών του κομμουνισμού, αναδύεται και μια φιγούρα ενός νέου ανθρώπου, δικαιώνοντας το αίτημα ενός «νέου ουμανισμού» όχι ως παραδοχή μιας ανιστορικής ανθρώπινης φύσης αλλά ως ανάδυση μιας εσόμενης κοινότητας ελεύθερων ανθρώπων.

2.10 Εθνικός δρόμος και ο νέος διεθνισμός

Το τελευταίο σημείο αφορά τη σχέση εθνικού και διεθνικού. Σε πείσμα της φιλολογίας περί της «παγκοσμιοποίησης», το εθνικό κράτος παραμένει αναντικατάστατος κόμβος για την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ταυτόχρονα, αποδείχτηκε –πολύ οδυνηρά στην τρέχουσα φάση της καπιταλιστικής κρίσης– ότι η διεθνοποίηση του κεφαλαίου (ειδικά στον εκρηκτικό συνδυασμό ανάμεσα στη διόγκωση του χρέους και την καταστροφική νομισματική αρχιτεκτονική της ΕΕ) αποτελεί βασικό μοχλό που ασκεί πίεση στους επιμέρους κοινωνικούς σχηματισμούς να προσαρμοστούν στην κυρίαρχη καπιταλιστική στρατηγική, μορφή συστημικής βίας απέναντι στις υποτελείς τάξεις, μέσα από την εσωτερίκευση πέσεων και θεσμικών εκβιασμών για λιτότητα και αναδιάρθρωση, ιδίως από τη στιγμή που οι σύγχρονες αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες δεν μπορούν να αναπαραχθούν παρά μόνο μέσα από την ολόενα και πιο βαθιά ένταξή τους στο πλέγμα του σύγχρονου ιμπεριαλισμού, έστω και με το τίμημα ταχύτερου παρά ποτέ συντονισμού των κρισιακών τάσεων. Αυτό βγάζει μια διαλεκτική προτεραιότητα: σε πείσμα ενός γραμμικού διεθνισμού, οι δρόμοι για την επαναστατική στρατηγική θα είναι αναγκαστικά εθνικοί, δηλαδή πρωτότυποι και προσαρμοσμένοι στην ιστορία κάθε κοινωνικού σχηματισμού,⁸⁷ θα προϋποθέτουν την *αποδέσμευση* από τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, όμως ταυτόχρονα η επιβίωσή τους θα εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο θα μετα-

σχηματίζουν το διεθνές περιβάλλον. Αυτό εξειδικεύεται στην ανάγκη ρήξης με τους μηχανισμούς της διεθνοποίησης (όπως η ΕΕ) και την αναζήτηση διεθνούς αλληλεγγύης, την επένδυση στην ελπίδα ότι και άλλοι σχηματισμοί θα ακολουθήσουν τον δρόμο της ρήξης. Αντίθετα, η βολονταριστική επιμονή στη δυνατότητα επαναστατικών διαδικασιών απευθείας σε υπερεθνικό επίπεδο (π.χ. σε πανευρωπαϊκό επίπεδο) ή ταυτόχρονα σε πλήθος σχηματισμών, θα οδηγήσει είτε σε μια στάση αναμονής είτε –χειρότερα– στην ενσωμάτωση σε μια ατελέσφορη προσπάθεια μεταρρύθμισης των υπερεθνικών ολοκληρώσεων.

Η παραδοχή του αναγκαστικά εθνικού χαρακτήρα των αποπειρών μετάβασης δεν αναιρεί την ανάγκη για μια σύγχρονη Διεθνή, οργανωμένη όχι γύρω από ένα πρότυπο πείραμα ούτε ως ιεραρχική και συγκεντρωτική εκδοχή παγκόσμιου κόμματος, αλλά ως η υπερεθνική δικτύωση και παγκόσμια δημόσια σφαίρα των κινημάτων κοινωνικής χειραφέτησης και ως η έμπρακτη οικοδόμηση δεσμών αλληλεγγύης, που θα προεικονίζουν τη συνύπαρξη, την αλληλεγγύη και την αμοιβαιότητα που θα κυριαρχούν σε έναν κόσμο χωρίς καταπίεση και εκμετάλλευση.

Αντί επιλόγου...

Επίμονο υλικό χνάρι των αγώνων ενάντια στην καπιταλιστική βαρβαρότητα, ανεκπλήρωτη επιθυμία γενιών ολόκληρων αγωνιστών, αναδυόμενο αίτημα των πρακτικών αλληλεγγύης, αντίστασης και αυτοδιαχείρισης, ο κομμουνισμός εξακολουθεί να ορίζει τα βήματα ενός εναλλακτικού μέλλοντος.

Σημειώσεις

1. Συμβολική αφηγηρία το συνέδριο για την *Ιδέα του Κομμουνισμού*, που διοργανώθηκε στο Λονδίνο τον Μάρτιο του 2009 (βλ. Costas Douzinas και Slavoj Zizek, επιμ., *The Idea of Communism*, London: Verso, 2010). Επιπλέον, αναφέρουμε τη συνέχειά του στο Βερολίνο το 2010 (βλ. Alain Badiou και Slavoj Zizek, επιμ., *L'idée du communisme*, volume 2, Berlin 2010, Paris: Lignes, 2011), καθώς και τα ειδικά αφιερώματα των περιοδικών *Contretemps* (τ. 4, *De quoi communisme est-il le nom?*, 2009) και *Actuel Marx* (τ. 48, *Communisme?*, 2010). Για μια επισκόπηση της όλης συζήτησης, βλ. Bruno Bosteels, *The Actuality of Communism*, London: Verso, 2011.

2. Βλ. Michael Hardt και Antonio Negri, *Empire*, Cambridge MA: Harvard University Press, 2000. Των ιδίων, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, London: Hamish Hamilton, 2005, καθώς και *Commonwealth*, Cambridge MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

3. Για την κλασική διατύπωση αυτού του σχήματος βλ. Mario Tronti, *Operai e Capitale*, Roma: DeriveApprodi, 32006.

4. Βλ. Antonio Negri, *Books for Burning. Between Civil War and Democracy in 1970s Italy*, London: Verso, 2005, καθώς και Αντόνιο Νέγκρι, *Από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη. Ο Ιταλικός «Μάχη»*, Αθήνα: Κομμούνια, 2003.

5. Βλ. Michael Hardt και Antonio Negri, *Labor of Dionysus. A Critique of the State-Form*,

Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, καθώς και *Empire*, Cambridge MA: Harvard University Press.

6. Μπαρούχ Σπινόζα, *Πολιτική Πραγματεία*, Αθήνα: Πατάκης, 1996.

7. Michael Hardt, 'The Common in Communism', στο Douzinas και Zizek (επιμ.), *The Idea of Communism*.

8. Hardt και Negri, *Commonwealth*, σ.153.

9. Hardt και Negri, *Commonwealth*, σ. 306-311.

10. Για την κριτική του Νέγκρι, βλ. 'Est-il possible d'être communiste sans Marx?', *Actuel Marx*, 48, 2010 (το ίδιο περίπου κείμενο με τίτλο 'La construction du commun. Un nouveau communisme' στο Badiou και Zizek, επιμ., *L'Idée du communisme...*, όπου και η απάντηση του Μπαντιού, 'Le socialisme est-il le réel dont le communisme est l'idée?').

11. Hardt και Negri, *Commonwealth*, σ. 307. Για μια πρόσφατη αναμέτρηση του Νέγκρι με το ερώτημα της οργάνωσης, βλ. Antonio Negri, 'What to Do Today with *What Is to Be Done* or Rather: The Body of the General Intellect', στο Sebastian Budgen, Stathis Kouvelakis και Slavoj Zizek (επιμ.), *Lenin Reloaded: Toward a Politics of Truth*, Durham: Duke University Press, 2007.

12. Hardt και Negri, *Commonwealth*, σ. 371.

13. Michael Hardt και Antonio Negri, *Declaration*, New York: Argo Navis Author Services, 2012.

14. Hardt και Negri, *Declaration*, σ. 77. Ο Νέγκρι έχει γράψει εκτεταμένα πάνω στο ερώτημα της «συντακτικής εξουσίας» ως του πεδίου όπου αποτυπώνονται οι συσχετισμοί δύναμης και η δράση του πλήθους που καθορίζει τις πολιτικές μορφές (*Insurgencies. Constituent Power and the Modern State*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999), αλλά και ήδη από τη δεκαετία του 1970 προσέγγιζε το θέμα του *συντάγματος* (το παράδειγμά του ήταν το Ιταλικό σύνταγμα του 1948) ως ειδική συμπίκνωση ταξικών στρατηγικών και συμβιβασμών (βλ. σχετικά Negri, *Books for Burning*, σ. 180 κ.ε.).

15. Antonio Negri, 'Communism: Some thoughts on the concept and practice', στο Douzinas και Zizek (επιμ.), *The Idea of Communism*.

16. Alain Badiou, *Théorie du Sujet*, Paris: Seuil, 1982.

17. Alain Badiou, *Being and Event*, London: Continuum, 2005 (1988).

18. Alain Badiou, *Logiques des Mondes. L'être et l'événement 2*, Paris: Seuil, 2006.

19. «Ο Μπαντιού απορρίπτει κάθε καταστατική σχέση ανάμεσα στις αλήθειες και την ιστορική ή κοινωνική "εξέλιξη", καθώς και κάθε λεπτομερή έννοια της διάδοσης ανάμεσα στα επίπεδα κοινωνιο-ιστορικής αιτιότητας – γεωγραφικής, δημογραφικής, οικονομικής, τεχνολογικής κ.λπ. Αρνείται κάθε καταστατική μεσολάβηση ανάμεσα στα υποκείμενα και τα άτομα που μετασχηματίζουν, ανάμεσα στους συμβαντικούς χώρους και τις καταστάσεις στις οποίες ανήκουν, ανάμεσα στον τρόπο που εμφανίζονται τα συμβάντα και τους τόπους που καταλαμβάνουν» (Peter Hallward, 'Order and Event. On Badiou's *Logics of Worlds*', *New Left Review II* 53, σ. 115).

20. Alain Badiou, *Metapolitics*, London: Verso, 2005.

21. Badiou, *Logiques des Mondes*, σ. 129-137.

22. Alain Badiou και François Balmes, *De l'idéologie*, Paris: Maspero, 1976.

23. Alain Badiou, *Infinite Thought: Truth and the Return of Philosophy*, London: Continuum, 2003, σ. 131. Για μια υπεράσπιση της θέσης για την ύπαρξη «κομμουνιστικών σταθερών», βλ. Bruno Bosteels, *Badiou and Politics*, Durham: Duke University Press, 2011, σ. 277 κ.ε.

24. Alain Badiou, *The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings*, London: Verso, σ. 7-15.

25. Alain Badiou, *Η Κομμουνιστική Υπόθεση*, Αθήνα: Πατάκης, 2009, σ. 253.

26. Badiou, 'Le socialisme est-il le réel...', σ. 16.

27. «Η ιδέα του κομμουνισμού είναι μια καταστατική και όχι απλώς ρυθμιστική ιδέα», Badiou, 'Le socialisme...' σ. 10.

28. Badiou, *Η κομμουνιστική υπόθεση*, σ. 228.

29. Alain Badiou, *Second Manifesto on Philosophy*, London: Polity, 2011.

30. Badiou, *Η κομμουνιστική υπόθεση...*, σ. 253.

31. Badiou, *The Rebirth...*, σ. 56.

32. Badiou, *The Rebirth...*, σ. 60.

33. Badiou, *The Rebirth...*, σ. 63.

34. Badiou, *The Rebirth...*, σ. 66.
35. Badiou, *The Rebirth...*, σ. 93.
36. Badiou, *The Rebirth...*, σ. 111.
37. Βλ. την πρόσφατη παρέμβασή του ενόψει των Γαλλικών εκλογών, όπου επέμενε στην αντίθεσή του στην ψήφο προς την Αριστερά. *Sarkozy: Pire que prévu. Les Autres: prévoir le pire*, Paris: Lignes 2012. Η πρόσφατη συνυπογραφή από τον Μπαντιού κειμένου υπέρ της ψήφισης συγκεκριμένου αριστερού κόμματος στην Ελλάδα αποτελεί μάλλον εκδοχή φιλοσοφικής ασυνέπειας.
38. Βλ. *Σχετικά* Slavoj Zizek, 'Postface. Georg Lukács as the philosopher of Leninism' στο Georg Lukács, *Tailism and the Dialectic. A defense of History and Class Consciousness*, London Verso, 2002, καθώς και Slavoj Zizek (επιμ.), *Revolution at the Gates*, London: Verso 2004.
39. Για μια τέτοια ανάγνωση του έργου του Ζίξεκ, βλ. Bosteels, *The Actuality of Communism*, σ. 170 κ.ε.
40. Για μια τέτοια κριτική, βλ. Alex Callinicos, 'Leninism in the Twenty-First Century? Lenin, Weber and the Politics of Responsibility', στο Budgen, Kouvelakis και Zizek (επιμ.), *Lenin Reloaded...*
41. Slavoj Zizek, *In Defense of Lost Causes*, London: Verso, 2008.
42. Slavoj Zizek, *First as Tragedy, then as Farce*, London: Verso, 2009, 'How to Begin from the Beginning, στο Badiou και Zizek (επιμ.), *The Idea of Communism*, καθώς και *Living in the End Times*, London: Verso, 2011.
43. Zizek, 'How to begin...', σ. 214.
44. Γι' αυτό επικαλείται τη φράση του Μπέκετ «Προσπάθησε ξανά. Απότυχε ξανά. Απότυχε καλύτερα» (Zizek, 'How to begin...' σ. 217).
45. Zizek, *First as Tragedy...*, σ. 130-131.
46. Zizek, *First as Tragedy...*, σ. 147-148.
47. Slavoj Zizek, 'L'idée du communisme comme universel concret', στο Badiou και Zizek (επιμ.), *L'idée du communisme*, volume 2, καθώς και *First as Tragedy...*, σ. 104 κ.ε.
48. Για την έννοια της δημόσιας χρήσης του λόγου (σε αντιδιαστολή με την ιδιωτική, που δεν οδηγεί απαραίτητα στην πρόοδο), βλ. Immanuel Kant, *Political Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
49. Zizek, 'L'idée du communisme...' σ. 334-335.
50. Jacques Rancière, 'Communists without Communism?' στο Douzinas και Zizek (επιμ.), *The idea of Communism*.
51. Jacques Rancière, *Althusser's Lesson*, London: Continuum, 2011 (1974).
52. Jacques Rancière, *The Nights of Labor. The Workers' Dream in Nineteenth Century France*, Philadelphia: Temple University Press.
53. Ζακ Ρανσιέρ, *Ο αδαής δάσκαλος. Πέντε μαθήματα πνευματικής χειραφέτησης*, Αθήνα: Νήσος, 2008.
54. Jacques Rancière, *The Disagreement*, Minneapolis: Minnesota University Press, 1999.
55. Jacques Rancière, 'Ten Theses on Politics', *Theory and Event*, 5:3, 2001.
56. Rancière, 'Communists...', σ. 171-172.
57. Rancière, 'Communists...', σ. 176.
58. Για την έννοια του αριστερού χαϊντεγκεριανισμού, βλ. Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought. Political difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
59. Jean-Luc Nancy, 'Communism, the Word', στο Douzinas και Zizek (επιμ.), *The idea of Communism*.
60. Jean-Luc Nancy, 'La comparution / The compearance. From the Existence of "Communisme" to the Community of "Existence"', *Political Theory*, 20:3, 1992.
61. Nancy, 'Communism...', σ. 152-153.
62. Gianni Vattimo, 'Weak Communism?' στο Douzinas και Zizek (επιμ.), *The Idea of Communism*, καθώς και Gianni Vattimo και Santiago Zabala, *Hermeneutic Communism. From Heidegger to Marx*, New York: Columbia University Press, 2011.
63. Daniel Bensaïd, 'Puissances du communisme', *Contretemps* (Nouvelle Serie) 4, 2009, σ. 14.

64. Bensaïd, 'Puissances...', σ. 15.
65. Bensaïd, 'Puissances...', σ. 15.
66. Bensaïd, 'Puissances...', σ. 16.
67. Bensaïd, 'Puissances...', σ. 16.
68. Alex Callinicos, 'Sur l'hypothèse communiste', *Contretemps* (Nouvelle Série) 4, 2009, σ. 29.
69. Isabelle Garo, 'Le communisme vu d'ici ou la politique au sens plein', *Contretemps* (Nouvelle Série) 4, 2009, σ. 40.
70. Garo, 'Le communisme...', σ. 40.
71. Για μια ανακεφαλαίωση της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, που επιμένει στην κεντρικότητα της ταξικής πάλης εντός της σχέσης «κεφάλαιο», βλ. Michael Heinrich, *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*, New York: Monthly Review Press, 2012.
72. «Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων». Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ. 1, Αθήνα: Gutenberg, 1997, σ. 81-82.
73. Για τη διάκριση των συλλογικών φορέων της κομμουνιστικής πολιτικής από μια ιδεαλιστική θεώρηση του «υποκειμένου», βλ. Étienne Balibar, *Cinq études du matérialisme historique*, Paris: Maspéro, 1974, και Λουί Αλτουσέρ, *Απάντηση στον Τζον Λιούις*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1977.
74. Βλ. το γνωστό βιβλίο του John Holloway, *Change the World without Taking Power*, London: Pluto, 2002. Για μια κριτική, βλ. Daniel Bensaïd, 'On a Recent Book by John Holloway', *Historical Materialism* 13:4, 2005.
75. Για τη σημασία των δικαιωμάτων εντός μιας κομμουνιστικής προοπτικής, βλ. Costas Douzinas, 'Adikia: On Communism and Rights' στο Douzinas και Zizek (επιμ.), *The Idea of Communism*.
76. Με αυτή την έννοια μπορούμε να δούμε την επιμονή του Πουλαντζά στην καταστατική σύνδεση σοσιαλισμού και δημοκρατίας (*Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984).
77. Για την πιο χαρακτηριστική πρόσφατη απόρριψη της έννοιας του σοσιαλισμού, βλ. Antonio Negri, *Goodbye Mr Socialism*, New York: Seven Stories Press, 2008.
78. Για την έννοια της «παθητικής επανάστασης» στον Γκράμσι, βλ. Peter D. Thomas. *The Gramscian Moment. Hegemony, Philosophy, Marxism*, Leiden: Brill, 2009.
79. Βλ. Alvaro García Linera, *La potencia plebeya. Accion colectiva e identidades intigenas, obreras y populares en Bolivia*, Bogota: Siglo del Hombre editores y Clasco, 2009.
80. Γι' αυτό τον λόγο απαιτούνται ξανά μεγάλες απόπειρες μαρξιστικής θεωρητικής προσέγγισης των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και του μηχανισμού ανάδυσης και πταλιστικών παραγωγικών σχέσεων κατά τρόπο ανάλογο του μνημειώδους έργου του Σαρλ Μπετελέμ *Οι Ταξικοί Αγώνες στην ΕΣΣΔ* (Αθήνα: Ράππα, 1975-77).
81. Για τη ΝΕΠ και τις αντιφάσεις που οδήγησαν σε αυτήν, βλ. Robert Linhart, *Lenin, les paysans*, Taylor, Paris: Seuil, 1976, καθώς και Μπετελέμ, *Οι Ταξικοί Αγώνες...*
82. Για τη συνθετότητα της έννοιας της ηγεμονίας στον Γκράμσι, βλ. Thomas. *The Gramscian Moment...*
83. Για μια ανάγνωση αυτής της θέσης του Λένιν στο πραγματικό της νόημα, βλ. Lars T. Lih, 'Lenin and the Great Awakening', στο Budgen, Kouvelakis και Zizek (επιμ.), *Lenin Reloaded...*
84. Βλ. τη θέση του Γκράμσι ότι «τα κόμματα είναι οι επεξεργαστές των νέων ολοκληρωμένων και καθολικών διανοητικοτήτων και τα χωνευτήρια για την ενοποίηση της θεωρίας και της πράξης, εάν την κατανοήσουμε ως μια ιστορική διαδικασία» (Antonio Gramsci, *Selections from Prison Writings*, London: Lawrence and Wishart, 1971, σ. 335).
85. Έτσι μπορούμε να διαβάσουμε τη φράση του Γκράμσι ότι το κόμμα είναι ο «πρωταγωνιστής του σύγχρονου Ηγεμόνα» (Gramsci, *Selections...*, σ. 147).
86. Βλ. Σερζ Λατούς, *Το στοίχημα της αποανάπτυξης*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας / Περάσματα, 2008.
87. Βλ. σχετικά Πουλαντζάς, *Το κράτος...*, σ. 169-173.